

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет соціальних наук та соціальних технологій

Кафедра політології

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему:

**«Теорії модернізації як інструменти символічного насильства в
історичному контексті XVIII – XX століття»**

Виконав: студент 2-го року навчання

Спеціальності

052 Політологія

Вольський Олександр Миколайович

Керівник: Гнатюк М.М.,

доктор політичних наук, доцент

Рецензент Амельченко Н.А.,

Магістерська робота захищена

З оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« » _____ 20__ р.

Київ – 2020 р.

План

Вступ	с. 4 – 10
1.ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ: СИМВОЛІЧНЕ НАСИЛЬСТВО У КОНСТРУКТИВІСТСЬКОМУ СТРУКТУРАЛІЗМІ П'ЄРА БУРДЬЄ ТА ШКОЛА СВІТ-СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ ІММАНУїЛА ВАЛЛЕРСТАЙНА.....	с. 11 – 27
1.1Концепція символічного насильства та теорії модернізації....	с. 11 – 15
1.2Розшифровка утопій інструментами соціальних наук	с. 15 – 20
1.3Використання систем символічного насильства в ході боротьби за гегемонію.....	с. 21 - 27
2 ЛІБЕРАЛЬНА УТОПІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ БОРОТЬБИ ЗА ГЕГЕМОНІЮ МІЖ ВЕЛИКОБРИТАНІЮ ТА ФРАНЦІЄЮ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТОЛІТЬ.....	с. 28 – 49
2.1«Фінальна криза» голандської гегемонії	с. 28 – 31
2.2Концепція вільного ринку, як відповідь на запит на соціальну справедливість.....	с. 31 – 42
2.3Французька революція та спроба побудови утопії держави-суспільства як реакція на режим вільної торгівлі з Великобританією.....	с. 42 – 49
3 ФАШИЗМ ЯК ІДЕОЛОГІЯ СТВОРЕННЯ СВІТ-ІМПЕРІЇ....	с. 50 – 75
3.1Падіння британської гегемонії	с. 50 – 53
3.2Проблема дефініції фашизму	с. 53 – 63
3.3Германія як перше «незахідне» суспільство, що претендує на гегемонію в ядрі капіталістичної світ-системи.....	с.63 – 69
3.4 Проблема співвідношення ліберальної політичної доктрини з концепцією суверенітету й демократією.....	с.69 – 75
4 МАРКСИСТСЬКА УТОПІЯ, КОМУНІСТИЧНІ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ.....	с.76 - 89

4.1	Марксизм як теорія й філософія революції.....с.	76– 79
4.2	Перше покоління американських теорій модернізації як відповідь на комуністичну загрозу.....с.	79 – 82
4.3	Формування світ-системного аналізу та військово-фіскальної теорії держави.....с.	82 – 88
	Висновки	с. 89 – 93
	Список використаних джерел та літератури	с. 94 – 100
	Анотація	

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Починаючи з XVIII сторіччя, людство увійшло в період швидких та радикальних змін, що знаменували розрив між «традиційним» і сучасним «модерним» суспільством. Це радикально змінило повсякденне життя не тільки населення Європи, але й усього світу¹, а також викликало необхідність формування політичних теорій, здатних легітимізувати новий стан речей. Внаслідок цього було створено цілий ряд наративів, покликаних пояснити минуле, а також показати, до якого майбутнього слід прагнути людству. Такі концепції, що описують перехід від традиційного до бажаного «модерного» суспільства, у межах цього дослідження будуть визначатись як теорії модернізації.

Протягом XVIII-XX століття домінуючою ідеологією у сфері модернізації була ліберальна політична доктрина, незважаючи на виклики, кинуті їй з боку «фашизму» та радянського комунізму. Це викликано тим, що лібералізм, у широкому значенні цього слова, є ідеологією держави-гегемона у капіталістичній світ-системі. В результаті альтернативні до нього системи та пов'язані з ними теорії модернізації отримують ресурси для свого інтелектуального розвитку та практичного політичного втілення тільки в період зміни держав-гегемонів, що знаменують перехід влади від одного гегемона до іншого.

У нинішній ситуації ми є свідками відмови США повноцінно виконувати гегемоністичну функцію, що призводить до ерозії ліберального світопорядку, вакууму політичного лідерства у глобальному масштабі та, цілком можливо, знаменує наближення чергової «Тридцятирічної війни». Такий стан справ актуалізує необхідність порівняльних досліджень у сфері теорії модернізації. На жаль, як констатував П. В. Кутуєв, «За відсутності праць, які здійснюють цілісну реконструкцію еволюції дослідницьких програм соціології розвитку

¹Поланьї К. Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени / Поланьї К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени. – СПб.: Алетея, 2002. – С. 45-55.

та модернізації, український політичний істеблішмент та академічна спільнота приречені на споживання *second-hand ideas*, що не може не позначатися як на адекватності осягнення соціального світу, так і на ефективності його трансформації»². Ця робота покликана до певної міри заповнити цю лакуну.

Метою цього дослідження є реконструкція процесів формування та використання різних образів майбутнього як засобів символічного насильства у ході боротьби за гегемонію в капіталістичній світ-системі XVIII-XX століття.

Завдання дослідження:

1) розкрити роль символічного насильства в умовах боротьби за гегемонію у капіталістичній світ-системі через формування образу утопічної «модерності» у процесі розпаду традиційного соціуму й формування сучасного індустріально-капіталістичного суспільства у XVIII – першій половині XX століття;

2) реконструювати роль соціальних обставин у Великобританії, які спонукали виникнення ліберальної утопії в останній чверті XVIII – першій третині XIX століть та описати формування Першої Французької республіки як спробу реалізувати утопію держави-суспільства;

3) Актуалізувати проблему чіткої дефініції фашизму та соціальних причин, що призводять до виникнення «фашистських» держав.

4) показати, як конструюється та змінюється формула *The West and the Rest* на прикладі Німеччини, першої «незахідної» нації, що претендувала на домінування в капіталістичній світ-системі, на прикладі Консервативної революції у міжвоєнній Німеччині та критики ліберальної утопії.

5) продемонструвати претензію на володіння позитивним науковим знанням з боку радянської «теорії модернізації» як однієї з версій марксистської утопії та показати ідеологічне і філософське коріння першого

²Кутуєв П. В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології / Павло Володимирович Кутуєв. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. –

покоління американської теорії модернізації як відповідь на ідеологічний виклик з боку комуністичної доктрини.

б) розкрити основні концепції теорії залежного розвитку та школи світ-системного аналізу як реакцію на імперіалізм обох наддержав та показати розвиток військово-фіскальної теорії держави.

Об'єкт дослідження: символічне насильство у відносинах між державами-суперниками за гегемонію в капіталістичній світ-системі.

Предмет дослідження: теорія модернізації як інструмент символічного насильства у процесі боротьби за гегемонію у капіталістичній світ-системі.

Методологія. Методологічною основою цього дослідження є структуралізм. У якості методів будуть використані структуралістський конструктивізм П'єра Бурдьє та світ-системний аналіз Іммануїла Валлерстайна.

Це дослідження у значній мірі буде присвячене компаративістській історії ідей. Р. Рорти, описаний у його роботі «Історіографія філософії: чотири жанри»³. Зокрема, він виділяв чотири способи працювати з історією ідей: історична реконструкція, історичний анахронізм, канон та доксографія.

Алгоритм цієї роботи будується навколо спроби історичної реконструкції, що дозволить відновити декорації, у рамках яких формувалися образи сучасності, котрі нас цікавлять. Наступним кроком буде застосування підходів історичного анахронізму, що полягає у «розшифруванні» значимих для цього дослідження ідей.

Однак історію формують не ідеї. Є лише люди, які в чітко окреслених історичних умовах, спираючись на вкрай обмежений обсяг інформації, прагнуть додати форми й змісту як своєму індивідуальному життю, так і життю суспільства, у якому вони існують.

У цілому ж ця робота є спробою сформулювати канон теорій модернізації. Хоча це твердження може наразитися на протилежну точку зору, що

³ Рорти Р. Историография философии: четыре жанра [Електронний ресурс] / Ричард Рорти // Библиотека Гумер – Режим доступу до ресурсу: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/Ror_IstFil.php.

побачить у цьому дослідженні приклад довільно сформованої доксографії щодо бажаного майбутнього людства. Така точка зору допускається, але в основі цього дослідження все ж лежить припущення, що між філософією й соціальними науками є принципова різниця. І у той момент, коли мислення залишає простір філософських абстракцій і спускається до рівня критичного освоєння надійних емпіричних даних, у сфері проблематики теорії модернізації відбувається якісний стрибок.

Однак говорити про якусь фінальну крапку під час спроб визначення сучасності чи теорій її формування у рамках соціальних наук неможливо.

Огляд літератури. Реконструкція процесу становлення ліберальної утопії була проведена, спираючись на праці «Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку»⁴ П. Розанвалона та «Велика трансформація: політичні й економічні джерела нашого часу»⁵ К. Поланьї.

Для дослідження культурно-політичної атмосфери переднацистської Німеччини були використані такі роботи з інтелектуальної історії цього періоду, як книга П. Бурдьє «Політична онтологія Мартіна Гайдеггера»⁶, стаття О.М. Руткевича «Ідеї 1914 року»⁷, книга А. Молера «Консервативна революція в Німеччині, 1918–1932»⁸, де він уперше ввів у науковий обіг поняття «консервативна революція», а також його стаття «Фашизм як стиль»⁹, у якій він аналізує «фашистський» період європейської історії. Розкрити це питання також допомагає стаття Яна-Вернера Мюллера «Суперечки про демократію»¹⁰. Для більш глибокого розуміння робіт К.

⁴Розанваллон П. Утопический капитализм. История идеи рынка / Пьер Розанваллон. – Москва: Новое литературное обозрение, 2007. – 256 с.

⁵Поланьї К. Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени / Карл Поланьї. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2002. – 320 с. – (Рак Britannica)

⁶Бурдьє П. Политическая онтология Мартина Хайдеггера / Пьер Бурдьє. – Москва: Праксис, 2003. – 272 с. – (Серия «Идеологии»).

⁷Руткевич А. М. Идеи 1914 года [Електронний ресурс] / Алексей Михайлович Руткевич // препринт WP6/2012/03. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: https://www.hse.ru/data/2012/11/19/1248711892/WP6_2012_03.pdf.

⁸Молер А. Консервативная революция в Германии 1918-1932. / Армин Молер. – Москва: Тотенбург, 2017. – 312 с.

⁹Молер А. Фашизм как стиль [Електронний ресурс] / Армин Молер – 2007 – Режим доступу до ресурсу: <http://fibusta.is/b/193342/read>.

¹⁰Ян-Вернер М. Споры о демократии [Електронний ресурс] / Мюллер Ян-Вернер // Гефтер. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://gefeter.ru/archive/21751>.

Шмітта стала у нагоді стаття Ш. Муфф «Карл Шмітт та парадокс ліберальної демократії»¹¹.

Сформувані концепції теорій модернізації як інструментів символічного насильства допомогли такі оглядові роботи, як «Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології»¹² П. В. Кутуєва та «Мандарини майбутнього. Теорія модернізації в Америці часів Холодної війни» Нілса Гілмана¹³, а також робота П. Бурдьє «Про державу: курс лекцій у Коллеж де Франс (1989–1992)»¹⁴.

Джерелом знань з світ-системного аналізу стали цикл книг І. Валлерстайна «Світ-система модерну»¹⁵¹⁶¹⁷ та робота Дж. Аррігі «Довге ХХ століття. Гроші, влада й джерела нашого часу»¹⁸.

Роль аграрного питання була висвітлена у книзі Барінгтона Мура-молодшого «Соціальні джерела диктатури й демократії: Роль поміщика та селянина у створенні сучасного світу»¹⁹, а в аналізі цього аспекту під час революції 1917 року допомогла праця Т. Шаніна «Революція як момент істини. Россия 1905—1907 гг. —> 1917— 1922 гг»²⁰.

¹¹Муфф Ш. Карл Шмітт и парадокс либеральной демократии / Шанталь Муфф. // Логос. – 2004. – №6. – С. 140–153.

¹²Кутуєв П. В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології / Павло Володимирович Кутуєв. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – 516 с

¹³ Gilman N. Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America / Nils Gilman. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2003. – 329 с.

¹⁴Бурдьє П. О государстве : курс лекций в Коллеж де Франс (1989- 1992) / Пьер Бурдьє. – Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2016. – 720 с.

¹⁵Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Том I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. / Иммануил Валлерстайн. – Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. – 552 с.

¹⁶Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Том II. Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600-1750 гг. / Иммануил Валлерстайн. – Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. – 528 с.

¹⁷Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Том III. Вторая эпоха великой экспансии капиталистического мира-экономики, 1730—1840-е годы / Иммануил Валлерстайн. – Москва: Русский фонд содействия образованию и наук, 2016. – 528 с

¹⁸Арриги Д. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Арриги. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 472 с. – (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»).

¹⁹Баррингтон М. Социальные истоки диктатуры и демократии: Роль помещика и крестьянина в создании современного мира / Мур-младший Баррингтон. – Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2016. – 488 с. – (Политическая теория).

²⁰Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905—1907 гг. —> 1917— 1922 гг / Теодор Шанин. – Москва: «Весь Мир», 1997. – 560 с.

Для розуміння військово-фіскальної теорії держави були використані роботи Теда Сковпол «Держави та соціальні революції. Порівняльний аналіз Франції, Росії та Китаю»²¹, Чарльза Тіллі «Примус, капітал і європейські держави. 990–1992 рр.»²² і Р. Коллінза «Макроісторія. Нариси соціології великої тривалості»²³.

Огляд першоджерел. Більша частина першоджерел, що були використані в цій роботі, стосувалася таких ідеологій, як фашизм та марксизм. Перш за все, слід згадати двотомник О. Шпенглера «Занепад Заходу»^{24,25}, статті К. Шмітта «Поняття політичного»²⁶, «Духовно-історичний стан парламентаризму. Попередні зауваження (Про протилежність парламентаризму та демократії)»²⁷, «Епоха деполітизацій та нейтралізацій»²⁸ та його книгу «Теорія партизана»²⁹, а також такий програмний документ, як «Доктрина фашизму»³⁰ Дж. Джентілле та Б. Муссоліні.

У дослідженні марксизму допомогли робота К. Маркса «Німецька ідеологія»³¹, брошура В. І. Леніна «Імперіалізм як вища стадія капіталізму»³²,

²¹ Сковпол Т. Государства и социальные революции: сравнительный анализ Франции, России и Китая / Теда Сковпол. – Москва: Издательство Института Гайдара, 2017. – 552 с.

²² Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990– 1992 гг. / Чарльз Тилли. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 328 с. – (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»)

²³ Коллинз Р. Макроистория. Очерки социологии большой длительности / Рэндалл Коллинз. – Москва: УРСС: ЛЕНАНД, 2015. – 504 с.

²⁴ Шпенглер О. Закат Европы. Том 1. Образ и действительность [Електронний ресурс] / Освальд Шпенглер // Библиотека Флибуста. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <http://flibusta.is/b/141706>.

²⁵ Шпенглер О. Закат Европы. Том 2. Всемирно-исторические перспективы [Електронний ресурс] / Освальд Шпенглер // Библиотека Флибуста. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <http://flibusta.is/b/141707>.

²⁶ Шмитт К. Понятие политического [Електронний ресурс] / Карл Шмитт // Политическая наука: электронная хрестоматия – Режим доступа до ресурсу: <http://read.virmk.ru/h/Shmitt.htm>

²⁷ Шмитт К. Духовно-историческое состояние современного парламентаризма. Предварительные замечание (О противоположности парламентаризма и демократии) / Карл Шмитт // Социологическое обозрение. – 2009. – С. 6–16.

²⁸ Шмитт К. Эпоха деполитизаций и нейтрализаций / Карл Шмитт. // Социологическое обозрение. – 2001. – С. 48–58.

²⁹ Шмитт К. Теория партизана / Карл Шмитт. – Москва: Праксис, 2007. – 301 с.

³⁰ Джентилле Д. Доктрина фашизма [Електронний ресурс] / Д. Джентилле, Б. Муссолини // Библиотека Флибуста – 2007 – Режим доступа до ресурсу: <http://flibusta.is/b/38492/read>.

³¹ Маркс К. Німецька ідеологія [Електронний ресурс] / К. Маркс, Ф. Енгельс // Вперед. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: <https://vpered.wordpress.com/2013/03/14/marx-engels-deutsche-ideologie/>.

³² Ленин В. И. Империализм, как высшая стадия капитализма Источник: <https://leninism.su/works/66-tom-27/2080> [Електронний ресурс] / Владимир Ильич Ленин – Режим доступа до ресурсу: <https://leninism.su/works/66-tom-27/2080>.

в котрій він полемізує зі статтею К. Каутського «Ультраімперіалізм»³³, а також праця Й. В. Сталіна «Діалектичний та історичний матеріалізм»³⁴.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, що вміщують у себе 13 підрозділів, висновків та списку використаних джерел і літератури, котрий вміщує у себе 55 пунктів. Обсяг роботи – 100 стор.

³³Kautsky K. Ultra-imperialism [Електронний ресурс] / Karl Kautsky. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1914/09/ultra-imp.htm>.

³⁴Сталин И. В. О диалектическом и историческом материализме [Електронний ресурс] / Иосиф Виссарионович Сталин – Режим доступу до ресурсу: https://www.marxists.org/russkij/stalin/t14/t14_55.htm.

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ: СИМВОЛІЧНЕ НАСИЛЬСТВО У КОНСТРУКТИВІСТСЬКОМУ СТРУКТУРАЛІЗМІ П'ЄРА БУРДЬЄ ТА ШКОЛА СВІТ-СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ ІММАНУїЛА ВАЛЛЕРСТАЙНА

В першому розділі розглядаються методологія, що використовуються в ході дослідження, а також дається пояснення концепції символічного насильства.

1.1. Концепція символічного насильства та теорії модернізації

Для аналізів феноменів культурно-інтелектуального життя буде використаний структуралістський конструктивізм П. Бурдьє, який припускає наявність об'єктивної структури, у рамках якої діють агенти, котрі прагнуть легітимувати своє положення та використовують для цього доступний їм символічний капітал. Шляхом своєї взаємодії вони формують відносно автономні інтелектуальні поля: політологію, соціологію, економіку, філософію тощо, котрі створюють символічне відображення об'єктивних структур, через які вони сприймають соціальну реальність.

Ключовою відмінністю системи Бурдьє від марксизму є поняття «гомологічного зв'язку» і «габітусу». Якщо ортодоксальні марксистки використовують топографічну метафору, у рамках якої економічний базис визначає політико-культурну надбудову у відносно односторонньому порядку, то Бурдьє відкидає економіку як основну «провідну й направляючу» сферу суспільства, стверджуючи таким чином торжество гомології. Він вважає, що економіка, культура, політика та інші сфери людської життєдіяльності пов'язані між собою «родинним» гомологічним зв'язком, будучи продуктом єдиного суспільства та частковими вираженнями його тотальності.

Окрім того, Бурдьє елегантно обходить поняття класів, що використовується марксистами, вводячи у свою систему такий елемент, як габітус. Габітус – це спосіб поведінки, засвоєний соціальним агентом

внаслідок послідовної індоктринації та впливу з боку суспільства. Таким чином, через сигнали засвоєного габітусу можна розрізняти представників різних соціальних груп: військовий поводить себе як військовий, університетський професор як професор, і кожен з них є носієм певних упереджень, характерних для його кола. Без радикальних зовнішніх впливів кожен агент має схильність перебувати у межах свого соціального кола, не полишаючи його ані фізично, ані емоційно.

Таким чином, Бурдьє відмовляється від поділу суспільства на пролетарів і буржуазію. Він підкреслює його внутрішню різноманітність і нерівність не так у матеріальному, як у культурному плані для різних верств суспільства. При цьому представники нижчих класів прагнуть копіювати елементи більш престижних габітусів, що, у свою чергу, для вищих прошарків суспільства виглядає комічно й знаходить свій відбиток у мистецтві – наприклад, у комедіях «Міщанин-шляхтич» Ж. Б. Мольєра або «За двома зайцями» М. Старицького³⁵.

Але, при всіх незаперечних перевагах робіт П. Бурдьє, однією з ключових проблем усієї його системи, як зауважує Ділан Райлі³⁶, є відсутність загальної теорії соціальних змін. П. Бурдьє докладно описує форми й способи передачі габітусу в соціальних групах, але не дає чітких відповідей на причини макросоціальних зрушень і змін балансу влади в суспільстві. Таке упущення викликане тим, що соціологія П. Бурдьє багато в чому тяжіє до феноменологічної традиції. Він дає настільки докладний опис конкретних соціальних ситуацій і обумовленої ними поведінки, що істина стає очевидною. Інша справа, що такий підхід не може бути використаний у сфері макросоціології, котра описує суспільні зміни у великих масштабах.

Ключове завдання цього дослідження не полягає у встановленні істинності чи хибності окремих теорій модернізації. Натомість більше зацікавлення

³⁵ Бурдьє П. Социальное пространство и символическая власть [Електронний ресурс] / Пьер Бурдьє // Социологическое пространство Пьера Бурдьє – Режим доступу до ресурсу: <http://bourdieu.name/content/socialnoe-prostranstvo-i-simvolicheskaja-vlast>.

³⁶ Дилан Р. Классовая теория Бурдьє: ученый как революционер [Електронний ресурс] / Райли Дилан // Спільне. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://commons.com.ua/uk/klassovaya-teoriya-burde/>.

викликає використання подібного роду теорій як одного з різновидів символічних систем, що «виконують свою політичну функцію засобу нав'язування або легітимації панування (символічного насильства), підтримуючи самотужки відносини сили, які їх створюють, і беручи участь у такий спосіб у тому, що Вебер називав «прирученням підвладних»».

У цьому аспекті слід зосередитися на двох ключових питаннях.

1) Кожна теорія модернізації несе в собі неминучий філософсько-нормативний компонент, який свідчить про бажаний стан суспільства. Тобто не про те, що може бути зроблене, а про те, що повинне бути зроблене, незважаючи на всі перешкоди. Така ситуація багато в чому викликана тим, що в XVIII, XIX і навіть у першій половині XX століття соціальних наук в сучасному розумінні практично не існувало. Тому – через відсутність практично будь-якої достовірної статистики – про побудову більш справедливого суспільства дискутували люди, які мали глибокий філософський бекграунд та мінімальні знання про соціум, в якому вони живуть. І лише у другій половині минулого століття всі ці міркування полишили простір філософських абстракцій, почавши обростати конкретикою, характерною для соціальних наук.

Невипадково С. Гантінгтон у своїй фундаментальній праці «Політичний порядок у мінливих суспільствах» застерігав від небезпек «веббізму», у якому він убачав «схильність приписувати політичній системі якості, які, як передбачається, є її кінцевими цілями, не звертаючи уваги на ті якості, котрі реально властиві процесам, що відбуваються в ході її розвитку та функціонування»³⁷.

2) Взаємодія різних теорій модернізації відбувається за обставин між- та внутрішньодержавної боротьби. Тому саме поняття теорії модернізації виникло як відповідь на ідеологічний виклик американської ліберальної

³⁷ Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Сэмюэл Хантингтон. – Москва: Прогресс-Традиция, 2004. – С. 53

гегемонії з боку радянського марксизму³⁸, адже залежно від того, чий рецепт «світлого майбутнього» вважатимуть «єдино правильним» країни Третього світу, прямо залежала і перемога у Холодній війні. Як переконливо показав Р. Коллінз, популярність тієї або іншої теорії модернізації залежить не від сили інтелектуальних аргументів, а від потужності держави, яка пропагує їх у своїй сфері впливу³⁹.

Однак така ситуація характерна не лише для другої половини ХХ століття. Схожі тенденції можна легко знайти й у ХVIII-XIX століттях, коли європейці легітимізували свою владу над незахідними народами «обов'язком» цивілізувати дикунів. Цю думку чудово сформулював Джозеф Конрад у повісті «Серце темряви»: «Завоювання землі, яке здебільшого означає відбирання її в тих, хто відрізняється від нас тілобудовою або пласкішим носом, не така вже й гарна річ, коли до неї придивитися ближче. Спокутує його лише ідея. Ідея в його основі, не сентиментальна відмовка, а ідея та безкорислива віра в цю ідею – щось, що можна заснувати, перед чим поклонятися і чому приносити жертви...»⁴⁰.

Такий підхід застосовувався і при взаємодії з народами Східної та Центральної Європи, як нинішніх членів ЄС, так і наших безпосередніх предків⁴¹.

«Внутрішня» функція теорії модернізації полягає в ідеологічній боротьбі за бажаний образ майбутнього в рамках конкретного суспільства й прагнення до монополії в описі колективного минулого, «оскільки монополія на символічне насильство є умовою реального володіння монополією на фізичне насильство»⁴². Не можна прирікати українських селян на голод, не пообіцявши їм світлого комуністичного майбутнього, так само, як не можна

³⁸ Див. Gilman N. *Mandarins of the Future Modernization Theory in Cold War America* / Nils Gilman. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2003. – 329 с.

³⁹ Коллінз Р. *Макроистория. Очерки социологии большой длительности* / Рэндалл Коллінз. – Москва: УРСС: ЛЕНАНД, 2015. – С.117-120.

⁴⁰ Саїд Е. *Культура й імперіалізм* / Едвард Саїд. – Київ: «Часопис “Критика”», 2007 С.10

⁴¹ Вулф Л. *Винайдення Східної Європи Мала цивілізації у свідомості епохи Просвітництва* / Ларі Вулф. – Київ: СП «Часопис “Критика”», 2009. – 591 с.

⁴² Бурдьє П. *О государстве : курс лекций в Коллеж де Франс (1989- 1992)* / Пьер Бурдьє. – Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2016. – С .50.

позбавити зuboжілих англійських селян соціальних гарантій, не легітимувавши свою політику ідеями ліберального ринку⁴³.

Завдання «зовнішньої» функції теорії модернізації полягає в легітимації поглядів свого соціуму в міжнародному просторі. Мається на увазі також і зведення конкуруючих держав та суспільств до рівня об'єктів, яким можна та потрібно нав'язувати свої погляди, порушуючи їхній суверенітет і перебудовуючи їхній внутрішній порядок без згоди на те населення та урядів цих держав.

1.2 Розшифровка утопій інструментами соціальних наук

Так як метою цього дослідження є не інтерпретація філософського розуміння модерну, що конструює сучасність як царство раціонального розуму, а політичне використання різних розумінь сучасності, то доцільно зосередитись на спробі розшифрувати роботи філософів попередніх часів у необхідному для соціальних наук ключі. Такий підхід викликаний тим, що донедавна соціальні науки не мали свого, по-справжньому автономного інтелектуального поля. Тому проблеми, які зараз вирішують такі соціальні дисципліни, як економіка, політологія, соціологія, психологія тощо, зі своїм специфічним інструментарієм, вирішувалися в основному філософами в контексті їхньої історично обмеженої претензії на універсальність.

Тому другий і третій розділи даної роботи будуть присвячені теорії модернізації в філософському розумінні, оскільки виділити з філософських міркувань про соціум і його бажаний стан окремі елементи, характерні для соціальних наук, практично неможливо. Цю дилему прекрасно сформулював П. Бурдьє, відповідаючи на запитання, чи можна шукати політичні причини релігійних війн: «Релігійні війни — це форма, яку отримують громадянські війни при тому стані диференціації полів, коли політичне поле ще не відрізняється від релігійного. У цей момент відбувається «грузла» боротьба,

⁴³ Поланьї К. Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени / Карл Поланьї. — Санкт-Петербург: Алетейя, 2002. — С.133.

в якій селянські війни одночасно є релігійними. Нерозумно запитувати, були вони політичними або релігійними. Вони були настільки політичними, наскільки це можливо у межах простору, де політичне поле ще не сформувалося, а єдиний майданчик — це релігія»⁴⁴. Так само й філософія була соціальною наукою, поки не настав період формування поля окремих дисциплін.

На жаль, з того не настільки давнього часу на тілі соціальних дисциплін залишилася безліч «родимих плям» їхнього філософського минулого, які некритично відтворюються й сьогодні. Тому уважне вивчення, розуміння та переклад історії філософії у необхідному ключі є одним з найважливіших завдань, що стоять перед соціальними науками. Це, звичайно, ставить соціальні науки над філософським дискурсом. І тому процитуємо ще одне зі спостережень П. Бурдьє: «Ми побачимо, як професор політичних наук коментує слова журналіста, який коментує слова політика. І кожний з них бореться не за те, щоб сказати останнє слово, а за те, щоб зайняти позицію метадискурсу стосовно попереднього спікера»⁴⁵.

Однак припущення, що всі точки зору однаково важливі й прийнятні в ході дискусій про конкуруючі теорії модернізації, не є прийнятним варіантом для соціальних наук. Такий підхід може бути виправданим лише в тому випадку, якщо вважати, що людство вже володіє остаточною істиною, і його нинішній стан є фінальною точкою його розвитку, що суперечить спостережуваній реальності. Або слід визнати повну нездатність соціальних наук вплинути на процеси, що відбуваються у світі. Тоді найвищим щаблем для амбіцій представників соціальних дисциплін є «гра в бісер» у вузькому колі інтелектуалів. А отже, вони цілком і повністю погоджуються зі *status quo* в їхньому суспільстві і беруть на себе повну відповідальність за його плюси та мінуси.

⁴⁴Бурдьє П. Пьер Бурдьє: «Мы рождаемся определенными с маленьким шансом на свободу» [Електронний ресурс] / Пьер Бурдьє // Сигма. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://syg.ma/@nikolai-vokuiev/pier-burdie-my-rozhdaemsia-opriedieliennymi-s-malienkim-shansom-na-svobodu>.

⁴⁵Там само.

У кожному разі це абсолютно особисте і політичне рішення, що має вкрай віддалене відношення до пізнання суспільства. В ХХІ столітті філософські припущення повинні перевірятися соціальними науками і не суперечити емпіричним даним. Інакше функція соціальних дисциплін, у кращому випадку, зводиться до латання дірок у процесі реалізації чергової утопії або, в гіршому випадку, її легітимації.

Аналіз філософських текстів у цій роботі будується на декількох припущеннях. Перше з них полягає в тому, що будь-яке відносно струнке соціально-філософське вчення складається з трьох елементів, які можна знайти ще у «Державі» Платона:

- 1) антропологічна гіпотеза про те, що є людина, і які її потреби є «природними», а які «штучно» нав'язані морально-порочним суспільством;
- 2) уявлення про «справедливий» соціум, який дозволяє існуючим у ньому людям вести морально-правильний спосіб життя, не вступаючи у боротьбу один з одним і своєю природою;
- 3) «психотерапевтична практика», яка дозволяє сформувати «природню» людину та погодити її потреби з потребами «справедливого» суспільства в перехідний період між нинішнім і «бажаним» суспільством з точки зору того чи іншого мислителя.

Подібні елементи можна знайти практично у будь-якому трактаті західнофілософської традиції. І хоча всі ці роботи претендують на універсальність, вони є реакцією на злободенні проблеми тих культур і народів, у яких живуть і працюють їхні автори. На думку П. Бурдьє, «адекватний аналіз будується на подвійній відмові: він відкидає як претензію філософського тексту на абсолютну автономію та відмову, що впливає з неї, від будь-яких зовнішніх посилай, так і пряме спрощення тексту до найбільш загальних умов його виробництва. Можна визнавати незалежність, але за умови, що ми ясно розуміємо, що вона — лише інше ім'я залежності від специфічних законів внутрішнього функціонування філософського поля; можна визнавати залежність, але за умови, що ми візьмемо до уваги ті

систематичні трансформації, яких її результати зазнають внаслідок того, що вона здійснюється тільки за допомогою специфічних механізмів філософського поля»⁴⁶.

Із іншого боку, в пам'яті нащадків залишаються лише найвидатніші автори, твори яких сприймаються вже поза контекстом, що їх породив. Внаслідок цього з їхніми роботами відбувається шпенглеріанська псевдоморфоза, коли в сучасній полеміці використовуються аргументи чужих культур, яким надається радикально нове значення. Саме в такий спосіб і виникає ілюзія універсальності і єдиного позачасового філософського канону.

Так чи інакше, кожен акт політичної боротьби, незалежно від її масштабів, – це спроба нав'язати суспільству своє бачення майбутнього. Однак, якщо в «традиційному» суспільстві такі спроби спиралися на апеляції до «славного минулого»⁴⁷, яке слід було відродити, подолавши гниле сьогодення, або ж до релігійного ідеалу⁴⁸, то з настанням епохи Просвітництва ситуація змінилася.

Як відзначив Юрген Габермас, поняття ««модерну» як сучасності завжди виникає у той момент, коли відбувається розрив з минулим. Слово «modern» увійшло у вжиток наприкінці V століття. Для того, щоб розмежувати щойно отриманий офіційний статус християнського сьогодення від язичницького римського минулого. ««Модерність», «приналежність до сучасності» (Modernitat) – зміст цього поняття хоча і змінювався, однак він завжди виражав свідомість епохи, яка співвідносить себе з античним минулим у ході осмислення себе самої як результату переходу від старого до нового. І це характерно не тільки для епохи Відродження, із якої для нас починається Новий час. «Модерними», «новими» усвідомлювали себе і у

⁴⁶ Бурдьє П. Политическая онтология Мартина Хайдеггера / Пьер Бурдьє. – Москва: Праксис, 2003. – С.16-17

⁴⁷ Цицерон М. Т. Диалоги: О государстве; О законах [Електронний ресурс] / Марк Туллий Цицерон // Марк Туллий Цицерон. Диалоги. – М.: Научно-издательский центр «Ладомир» – 1994. – Режим доступу до ресурсу: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1414880001>.

⁴⁸ Див. Августин А. О граде Божьем кн. XVIII-XXII [Електронний ресурс] / Аврелий Августин. – Режим доступу до ресурсу: https://www.civisbook.ru/files/File/Avgustin_18-22.pdf.

часи Карла Великого, і в XII столітті, і в епоху Просвітництва, — а значить завжди, коли в Європі формувалася свідомість нової епохи на основі оновленого відношення до античності.

При цьому *antiquitas* аж до знаменитої суперечки «модерних», «нових» з «старими» прихильниками класичного смаку епохи (напр., Франція другої половини XVII століття) вважалася нормативним і рекомендованим для наслідування зразком. Лише з появою перфекціоністських ідеалів французького Просвітництва, з виникненням нав'язаного сучасною наукою уявлення про нескінченний прогрес і просування до кращого в соціальній і моральній сферах, погляди дослідників поступово стали вивільнятися з-під чарів, якими класичні здобутки античного світу обплутували дух будь-якої сучасності»⁴⁹. Відтак, саме з появою ідеї прогресу вкоренилася звична для сучасної людини ідея лінійного розвитку історії: від поганого минулого до кращого майбутнього.

У рамках нашого дослідження пропонуємо виділити три утопії, які взаємодіяли між собою:

- 1) утопія держави-суспільства, породжена уявленням про створення єдиного, гомогенного народу, який живе в межах своєї держави та реалізує через неї свій єдиний суспільний інтерес;
- 2) ліберальна утопія, яка припускає, що суспільство складається з автономних індивідів, котрі є одним цілим зі своєю власністю, та чії відносини регулюються ринком, таким чином усуваючи необхідність у будь-якій формі централізованого правління;
- 3) марксистсько-комуністична утопія, що припускає побудову суспільства, в якому буде повністю поборене відчуження людини від самої себе та знарядь праці, що призведе до її повної самореалізації.

⁴⁹ Хабермас Ю. Модерн - незавершений проект [Електронний ресурс] / Юрген Хабермас // Библиотека Гумер – Режим доступу до ресурсу: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/Hab_Modern.php.

Додатковим елементом, який ускладнює картину, є питання про суб'єкта історії, який задає рамки аналізу соціальних процесів:

- 1) методологічний індивідуалізм – припускає, що суб'єктом історії є конкретні люди, а держави й суспільства – це вільні асоціації, створені ними для задоволення своїх інтересів;
- 2) методологічний націоналізм – припускає, що ключовими діючими особами на арені історії є нації, часто сполучаючи їхні кордони із кордонами конкретних держав;
- 3) суб'єктом історії є все людство – такий підхід знайшов свою реалізацію в роботах Гегеля та його численних послідовників: К. Маркса, Дж. Джентілле, Фр. Фукуями тощо.

За наявності непереборної пристрасті до систематизації можна було б спробувати створити матрицю політичних навчань із дев'яти позицій, що включає в себе спроби легітимізувати всі три політико-філософські утопії через різне розуміння суб'єкта історії. Однак така інтелектуальна конструкція була б вкрай вразлива для критики. По-перше, спроба структурувати політико-філософське мислення в рамках трьох утопій є не більш ніж спробою сконструювати умоглядну схему в рамках історії філософії, заснованої на особистій рецепції пророблених автором літератури та першоджерел. По-друге, існують як політичні вчення, так і конкретні мислителі, які не підпадають під цю схему.

Тому слід наголосити, що окреслена в цьому підрозділі схема не є вичерпним описом канону навіть у рамках проблематики розвитку теорії модернізації. Це всього лише мережа проблемних точок, створена з метою впорядкувати політико-філософський матеріал, на основі якого побудоване це дослідження.

1.3. Використання систем символічного насильства в ході боротьби за гегемонію

Враховуючи те, що предмет даного дослідження мало піддається феноменологічному опису, що створює необхідність окреслити використання світ-системного аналізу, створеного зусиллями І. Валлерстайна та його послідовників.

У традиції світ-системного аналізу рішуче відкидається принцип методологічного націоналізму, що ототожнює межі суспільства з кордонами держави. Замість цього розглядається розвиток капіталістичної світ-системи в цілому. Валлерстайн підкреслює, що для неї характерна комбінація глобальної економіки та локальної політики, оскільки «капіталізм як тип економічної системи заснований на тому, що економічні фактори діють у рамках поля більшого, ніж може контролювати яка-небудь політична структура»⁵⁰.

Відтак, між різними політичними одиницями (державами) відбувається міжнародний поділ праці. При цьому «успішність» держави напряму пов'язана з її здатністю акумулювати на своїй території процеси з високим рівнем доданої вартості.

Таким чином, міжнародні відносини у рамках цієї парадигми визначаються боротьбою за статус держави в капіталістичній світ-системі, що призводить до її поділу на ядро, напівпериферію та периферію. Природно, що боротьба на реальному рівні супроводжується спробою легітимізувати домагання різних соціальних груп / держав на зміну або збереження свого становища через різні форми символічного насильства, які, починаючи приблизно з другої половини XVIII століття, набувають вигляду теорій модернізації.

Ядро капіталістичної світ-системи характеризується добре інтегрованими національними державами, в яких «створення сильного державного апарата,

⁵⁰ Валлерстайн І. Мир-система Модерна. Том І. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. / Иммануил Валлерстайн. – Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. – С.429.

як і створення національної культури (феномену, який часто пов'язують із територіальною інтеграцією), виступає і як механізм захисту диспропорцій, що виникли у межах світ-системи, і як ідеологічна маска, котра виправдовує збереження цих диспропорцій»⁵¹.

Напівпериферія перебуває в стані перманентної політичної нестабільності, оскільки в таких державах поєднуються як малоприбуткові процеси, так і процеси з високим рівнем доданої вартості. Це неминуче виливається у протистояння між «передовими» соціальними інститутами ядра й «відсталими» інститутами периферії.

У цьому аспекті слід виділити дві крайнощі, які знаходять своє вираження в ідеологічних протилежностях.

З одного боку, ядро має схильність породжувати державу-гегемона, офіційною ідеологією якої є лібералізм у широкому значенні цього слова⁵².

Джованні Аррігі у своїй книзі «Довге двадцяте століття: гроші, влада та витоки нашого часу» визначає роль держави-гегемона, спираючись на концепцію гегемонії Антоніо Грамші: «Панівна держава здійснює гегемоністську функцію, якщо вона веде систему держав у бажаному напрямку і при цьому сприймається як виразниця спільних інтересів. Саме таке керівництво / лідерство робить панівну державу гегемоністською. Але панівна держава може бути лідируючою також у тому розумінні, що вона притягує інші держави на власний шлях розвитку. <...> Отже, держава може встановити світову гегемонію, тому що вона може обґрунтовано претендувати на роль рушійної сили загальної експансії колективної влади правителів над підданими. Або, навпаки, держава може встановити світову гегемонію, тому що вона може обґрунтовано претендувати на те, щоб експансія її влади над деякими або навіть всіма іншими державами

⁵¹ Валлерстайн І. Мир-система Модерна. Том І. Капіталістическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. / Иммануил Валлерстайн. – Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. – С.430.

⁵² Валлерстайн І. Три отдельных случая гегемонии в истории капиталистической мир-экономики [Електронний ресурс] / Иммануил Валлерстайн – Режим доступу до ресурсу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/vall_tri.php.

відповідала інтересам підданих цих держав»⁵³. Таким чином, символічне насильство держави-гегемона є однією з визначальних функцій і проявів її статусу в капіталістичній світ-системі.

По суті, Дж. Аррігі розрізняє два різні стани системи міжнародних відносин: анархічний порядок та системний хаос. Він обстоює думку, що ключовою функцією держави-гегемона є інтеграція та розширення капіталістичної світ-системи⁵⁴. При цьому він зауважує дві ключові тенденції. З одного боку, в капіталістичній світ-системі спостерігається наростаючий соціальний хаос, що створюється внаслідок зростання активності низових рухів. Так, якщо під час Голландського циклу гегемонії становище можновладців було поставлено під загрозу⁵⁵ лише під кінець Світової війни «Альфа»⁵⁶ (Тридцятирічної війни 1618–1648 років), то Французька революція, що сталась внаслідок столітньої боротьби між Францією та Англію за лідерство у капіталістичній світ-системі, стала причиною Світової війни «Бета»⁵⁷ (Революційних та Наполеонівських воєн 1792–1815 років). І, як вважає Дж. Аррігі, саме боротьба з наслідками Французької революції та породженим нею системним хаосом зробила Великобританію гегемоном капіталістичної світ-системи, а не перемога у Семирічній війні 1756–1763, яка знищила всі надії Франції на глобальне лідерство⁵⁸.

Що стосується світової війни «Гама»⁵⁹ 1914–1945 рр., то «<...> на початку ХХ століття анархія переросла в системний хаос майже одразу після того, як великі держави зішлись у відкритому протистоянні одна з одною»⁶⁰.

⁵³ Аррігі Д. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Аррігі. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С.70

⁵⁴ Там само. – С.70-71.

⁵⁵ Там само с. 84

⁵⁶ Валлерстайн И. Три отдельных случая гегемонии в истории капиталистической мир-экономики [Електронний ресурс] / Иммануил Валлерстайн – Режим доступа до ресурсу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/vall_tri.php.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Аррігі Д. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Аррігі. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С.95-97

⁵⁹ Валлерстайн И. Три отдельных случая гегемонии в истории капиталистической мир-экономики [Електронний ресурс] / Иммануил Валлерстайн – Режим доступа до ресурсу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/vall_tri.php.

У наш час, на приємерку американської гегемонії, можна помітити, як системний хаос під виглядом міжнародного тероризму та гібридних воєн охопив планету щонайбільше за десятиліття до гіпотетично можливого початку світової війни «Дельта».

Друга тенденція у процесі боротьби за гегемонію в капіталістичній світ-системі полягає в зміні співвідношення територіальної й капіталістичної логіки в державній політиці, коли «територіалістські правителі прагнуть збільшити свою владу, збільшуючи обсяг своєї посудини. Капіталістичні правителі, навпаки, прагнуть збільшити свою владу, накопичуючи багатство в невеликій посудині й збільшуючи обсяг посудини тільки тоді, коли це виправдано з огляду на вимоги накопичення капіталу»⁶¹. Таким чином, кожна наступна держава-гегемон більша за попередню. Великобританія значно більша за Голландію, а Ла-Манш гарантував їй відносну безпеку від Франції. США, відповідно, набагато більші Об'єднаного Королівства й практично невразливі для масштабного сухопутного вторгнення з географічної точки зору. Але навіть США у порівнянні з потенціалом КНР виглядають досить скромно⁶².

При цьому держава-гегемон є носієм найбільш передових технологій та проповідує свободу торгівлі (адже її товари кращі) разом із відносним, за мірками свого часу, демократизмом. Це уможлиблюється тим, що, будучи багатшою за більшість конкурентів, вона може керувати своїм населенням за допомогою меншого рівня репресій.

На іншому кінці цієї побудови перебуває аграрно-традиційна периферія, структури символічного насильства якої виходять за межі теми цього дослідження. На думку І. Валлерстайна, «не варто говорити про периферійні держави, оскільки однією з особливостей периферії є слабкість державності, яка варіюється від повної відсутності держави (я називаю це колоніальною

⁶⁰ Арриги Д. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Арриги. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С.108

⁶¹ Там само. – С.75

⁶² Див. Арриги Д. Адам Смит в Пекине: Что получил в наследство XXI век / Джованни Арриги. – Москва: Институт общественного проектирования, 2009. – 456 с.

ситуацією) до наявності державних утворень з низьким рівнем самостійності (неоколоніальна ситуація)»⁶³.

Саме внаслідок того, що в периферійних зонах відсутній сильний бюрократичний апарат і прошарок населення, котре ототожнює себе з інтересами держави, там не формуються цілісні концепції бажаного розвитку суспільства. У дійсності їхні правителі «не відіграють роль координаторів складного індустріально-торгово-сільськогосподарського механізму <...> Термінологія політичної боротьби тут часто розвертається в полі «традиції проти змін» — зрозуміло, що в основному це брехлива й ідеологічна (у Марксовому розуміння) термінологія <...> Щось, що вважається «традиційним», насправді має більш недавнє походження, ніж люди звичайно уявляють собі, виражаючи при цьому консервативні інстинкти певних груп, яким загрожує зниження соціального статусу. Насправді, схоже, ніщо не виникає й не розбудовується так швидко, як «традиція», коли в цьому виникає необхідність»⁶⁴. Тому периферійні державні утворення, такі як Російська або Китайська імперії, не використовують у своїй внутрішній та зовнішній політиці концепції, які підпадають під використане у цьому дослідженні визначення теорії модернізації.

Замість цього периферійні держави спираються на такі ідеологічні конструкти, як «православ'я, самодержавство, народність» та «реформістські» заходи, як-то Реставрація Тунчжи, коли «на проблеми внутрішніх заворушень та зовнішньої агресії видатні адміністратори, які проводили ці зміни, відповіли рішучою реакційною політикою. Одним з основних напрямків стало посилення позицій джентрі. Чиновники неухильно дотримувались правових і економічних привілеїв цього класу, відновлюючи *status quo ante* у праві власності на землю там, де революція змінила стан справ. У першу чергу, для вигоди поміщиків застосовувались податкові

⁶³ Валлерстайн І. Мир-система Модерна. Том І. Капіталістическое селское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. / Иммануил Валлерстайн. – Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. – С.430.

⁶⁴ Там само с.437.

пільги. Торгівлю й комерцію чиновники вважали «паразитуєчим наростом» на добре влаштованому сільськогосподарському суспільстві»⁶⁵.

При цьому І.Валлерстайн вказує, що його цікавлять саме соціально-економічні процеси, а також зауважує, що для держав ядра можуть бути характерні периферійні процеси так само, як для країн периферії – процеси ядра. Справа лише в кількісних значеннях цих процесів у кожній окремій політичній одиниці: «Існують ядерні процеси й периферійні процеси, і обидва ці типи наявні у всіх країнах. Але в Сполучених Штатах, звичайно, більше ядерних процесів, а в Парагваї більшість процесів периферійні»⁶⁶

Оскільки жодна держава не є повністю гомогенною, можна стверджувати, що кожна окрема теорія модернізації має як зовнішню, так і внутрішню функцію символічного насильства. Очевидно, що лібералізм ядра має вкрай малі шанси на виживання в Російській імперії 1917 року, де 80% населення є селянами, які живуть в умовах неймовірної експлуатації, незважаючи навіть на широку прихильність до ліберальних поглядів серед вищих класів⁶⁷. Те ж можна сказати і про комунізм, який навряд чи має хоч якийсь шанс стати популярним у розвинених країнах ядра, хоча навіть там його можуть використовувати окремі політичні організації, що ведуть роботу із соціальними групами, залученими до периферійних процесів.

Конструктивістський структуралізм П. Бурдьє дозволяє продемонструвати взаємодію агентів, в тому числі з використанням символічного насильства, у рамках об'єктивно існуючих структур. При цьому цей вчений показує, як у ході історичного процесу формуються автономні поля інтелектуального виробництва, і як часто сучасні дослідники переносять категорії, властиві для

⁶⁵ Баррингтон М. Социальные истоки диктатуры и демократии: Роль помещика и крестьянина в создании современного мира / Мур-младший Баррингтон. – Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2016. – 488 с. – (Политическая теория). С.172

⁶⁶ Валлерстайн И. Иммануил Валлерстайн о мир-системах, неизбежном конце капитализма и о комплексной социальной науке [Электронный ресурс] / Иммануил Валлерстайн // Гефтер. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <http://gefeter.ru/archive/13823>.

⁶⁷ Див. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905—1907 гг. —> 1917— 1922 гг / Теодор Шанин. – Москва: «Весь Мир», 1997. – 560 с.

їхнього суспільства, у попередні історичні періоди, тим самим радикально змінюючи значення їхньої поведінки.

Концепції габітусу та символічного капіталу показують, яким чином артикулюються дискурси, що виражають інтереси різних груп суспільства. Але великим недоліком робіт французького соціолога є відсутність стрункої теорії змін на макрорівні. У нього нема пояснень, чому змінюються «об'єктивно існуючі структури» і що це взагалі таке.

Традиція світ-системного аналізу дозволяє заповнити цю лакуну та окреслити образи «об'єктивно існуючих структур». Цей підхід дозволяє показати режими використання символічного насильства у різних зонах капіталістичної світ-системи, продемонструвавши, що для периферії характерно використання посилення на традицію як засіб легітимації влади, а для держави-гегемона притаманна ідеологія лібералізму. При цьому конкуренція між різними образами майбутнього виникає тільки в період зміни гегемона, коли домінування лібералізму суттєво послаблюється.

РОЗДІЛ II. ЛІБЕРАЛЬНА УТОПІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ БОРОТЬБИ ЗА ГЕГЕМОНІЮ МІЖ ВЕЛИКОБРИТАНІЮ ТА ФРАНЦІЄЮ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТОЛІТЬ

2.1. «Фінальна криза» голандської гегемонії

У другій половині XVII століття, по закінченню Тридцятирічної війни 1618–1648 рр. (світової війни «Альфа» за термінологією І. Валлерстайна)⁶⁸, свій тріумф гегемона святкувала Голландія. Однак будь-яка гегемонія – це тимчасове явище. Пояснити його можна тим, що така держава втілює в собі певний режим накопичення капіталу, який починається та завершується періодом фінансової експансії. У ході цього процесу виділяється наступний гегемон, який бере на себе функцію цитаделі лібералізму й передових технологій. Описуючи різні етапи циклів гегемонії, Дж. Аррігі звертає увагу на те, що наприкінці кожного циклу накопичення капіталу (гегемонії) відбувається поворотний момент, коли через падіння норми прибутку в сфері матеріального виробництва і торгівлі капітал усе більше починає перемикається на «фінансове посередництво та спекуляції»⁶⁹.

Такий стан речей Дж. Аррігі, запозичуючи термін у Герхарда Менша, називає сигнальною кризою гегемонії⁷⁰. З точки зору стороннього спостерігача, період присмерку гегемонії виглядає як період міжнародного процвітання. Втративши рентабельність на території держави-гегемона, матеріальне виробництво спрямовується в країни з дешевшою робочою силою та доступнішими ресурсами. Внаслідок цього значно більша кількість людей отримує можливість долучитися до плодів цивілізації, а міжнародна торгівля стає інтенсивною як ніколи. Саме в цей історичний період відкриваються «можливості для появи конкуруючих та альтернативних

⁶⁸Валлерстайн І. Три отдельных случая гегемонии в истории капиталистической мир-экономики [Електронний ресурс] / Иммануил Валлерстайн – Режим доступу до ресурсу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/vall_tri.php.

⁶⁹ Арриги Д. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Арриги. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С.281

⁷⁰ Там само с.281-282

режимів, один з яких, врешті-решт, <...> стає новим домінуючим режимом»⁷¹.

Однак сигнальна криза гегемонії є всього лише прелюдією до її фінальної кризи, яка знаменує початок чергової «Тридцятирічної світової війни». Так, очевидною реакцією на успіх Голландії з боку інших європейських держав стала політика меркантилізму, який, «<...> являв собою не просто послідовну реакцію територіалістських правителів на виклик, кинутий глобалізованим голландським капіталізмом. Не менш важливою була й тенденція до підтвердження або відновлення територіалістського принципу автаркії в новій формі «будівництва національної економіки» і до протиставлення цього принципу голландському принципу загального посередництва<...> англійська (політика меркантилізму – прим. Авт.) — мали більшу спрямованість до побудови заморської торгової імперії, ніж національної економіки, у той час як інші — у першу чергу французька — виявляли протилежну тенденцію. Так чи інакше, до кінця XVII століття успіх англійського й французького меркантилізму вже серйозно обмежив здатність голландської торгівельної системи до подальшого збільшення глибини та охоплення»⁷².

У цих умовах Голландська гегемонія переживала свою сигнальну кризу, внаслідок чого правлячий клас цієї держави зосередився на фінансових операціях. Протягом майже всього XVIII століття голландці були основними кредиторами європейських держав⁷³, поки Англія й Франція боролися за світове панування.

Ситуація змінилася після економічної кризи 1782–1783 років, що радикально перекроїла фінансову структуру капіталістичної світ-системи. «Ці [амстердамські] купці-банк'єри повинні були, як фенікс, відродитися, а точніше — з'явитися знову з-під свого попелу й в остаточному підсумку

⁷¹ Арриги Д. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Арриги. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006 – с.281

⁷² Там само с.198

⁷³ Арриги Д. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Арриги. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006 – с.200

ствердитися в якості кредиторів розрізнених торгових центрів» (цит. по: Бродель 1992: 273). Але феніксом, який з'явився з-під попелу голландської кризи 1780–1783 років, був Лондон, що став тепер новим центром управління світовими фінансами»⁷⁴.

Саме крах голландських банків позбавив Францію доступних кредитів, оскільки англійці точно не збиралися спонсорувати своїх основних конкурентів. У такий спосіб ця подія запустила зміни в європейському балансі сил, що призвело до ряду драматичних подій. «Під час усіх цих перехідних періодів здатність старого центру великих фінансових операцій регулювати й рухати існуючу світову систему накопичення капіталу в певному напрямку слабшала внаслідок появи конкуруючого центру, який, у свою чергу, ще не мав досить сил або здатностей, необхідних для того, щоб стати новим «правителем» капіталістичної машини. У всіх цих випадках ситуація двовладдя у великих фінансових операціях уможлиблювалась в результаті переходу до кульмінації (послідовно — Тридцятирічної війни, наполеонівських війн, Другої світової війни) конкурентної боротьби, якою, як правило, іноді відзначаються завершальні фази (Т — Д') системних циклів накопичення. Під час цих «фінальних» зіткнень старий режим накопичення переставав функціонувати. Але історично тільки після завершення цих зіткнень відбувалося встановлення нового режиму, а надлишковий капітал вступав у нову фазу (Д — Т) матеріальної експансії»⁷⁵.

Але потрібно розуміти, що будь-які спроби Франції, як і Третього Рейху або СРСР в ХХ столітті, змінити ситуацію на свою користь були із самого початку провальною ідеєю. «У 1783 році британський уряд виділяв 9 мільйонів фунтів на обслуговування боргів, що поглинали щонайменше 75% бюджету і становили більше чверті загальної річної вартості британської торгівлі. І все-таки у 1792–1815 роках державні витрати Британії змогли вирости майже в шість раз — з 22 до 123 мільйонів фунтів, частково

⁷⁴ Арриги Д. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Арриги. — Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006 — С.218.

⁷⁵ Там само С.218.

внаслідок внутрішньої інфляції, але в основному завдяки новим позикам, які до 1815 року збільшили суму, необхідну для щорічного обслуговування боргу, до 30 мільйонів фунтів»⁷⁶.

Внаслідок доступу до нескінченного потоку фінансування на території Великобританії почалася промислова революція. Тому ця держава першою зіштовхнулася з соціальними викликами, характерними для сучасної індустріальної цивілізації. І відповіді ліберальних англійських мислителів, які прагнули створити новий порядок речей, на ці виклики довгий час були зразком для всіх інших країн.

Якщо італійські міста-держави в період їхньої гегемонії були центром Відродження, Голландія півтора століття залишалася епіцентром Просвітництва, то для британської гегемонії ключовим аспектом стало оформлення ринкового лібералізму як домінуючої ідеології⁷⁷.

Відтак, напередодні «Тридцятирічної війни» держава-гегемон уже фактично існувала і мала таку значну перевагу, що знищити її домінуючу позицію в капіталістичній світ-системі було практично неможливо, навіть попри її нездатність ефективно виконувати функцію гегемона.

2.2 Концепція вільного ринку, як відповідь на запит на соціальну справедливість

«Ринкова» ліберальна цивілізація є не більш, ніж одним з багатьох проектів, створених в XVIII–XIX століттях, які були послідовно втілені у XX столітті. З іншого боку, як офіційна ідеологія держав-гегемонів у рамках капіталістичної світ-системи, лібералізм завжди займав пануючу позицію щодо інших ідеологічних проектів, будучи прямим продовженням високого статусу соціальних груп, задіяних у реалізації процесів з високою доданою вартістю.

⁷⁶ Арриги Д. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Арриги. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006 – С.218

⁷⁷ Там само С.191

Для легітимації ліберального суспільства й характерного для нього типу мислення використовується теза про його природність та узгодженість з людською природою. Якщо націонал-соціалізм або радянський комунізм часто звинувачують у спробах радикально перебудувати суспільство та створити нову людину для задоволення суспільних потреб, то ліберальна ідеологія, у марксистському розумінні, подає себе як продукт поступових еволюційних змін, мирна антитеза насильницьким «екстремістським» ідеологіям. І навіть якщо мова заходить про альтернативні проекти, вони подаються не як самостійні та оригінальні політичні рухи, а лише як реакція на лібералізм, що не має власного змісту поза ліберальним проектом.

У рамках цього дослідження для виділення основних характеристик ліберальної утопії й процесу її формування пропонуємо розглянути два основні тексти: «Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку» П. Розанваллона (1979 р.) і «Велика трансформація: політичні й економічні джерела нашого часу» Карла Поланьї (1944 р.).

Незважаючи на те, що книга П'єра Розанваллона написана на тридцять п'ять років пізніше, ніж робота К. Поланьї, розпочнімо наш огляд саме з неї. Книга «Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку» є насамперед напрацюванням з теми історії ідей, тому багато в чому її можна сприймати некритичною апологією лібералізму.

Натомість праця Поланьї «Велика трансформація» є досить критичною, адже вона зосереджується на соціальних причинах, які спричинили виникнення й крах ліберальної утопії XIX століття. І хоча основне пророцтво автора, який стверджує, що його сучасники є свідками краху ліберальної утопії, не здійснилося, його критика ринкового лібералізму є вкрай глибокою й дотепер знаходить багато послідовників, які прагнуть розвинути ідеї К. Поланьї в сучасних умовах. Тож викладений автором наратив візьмімо за основу для історичної реконструкції умов виникнення ідей ліберальної утопії.

У книзі «Утопічний капіталізм. Історія ідей ринку» П'єр Розанваллон показав себе як чудовий літературний стиліст і витончений мислитель. Однак стверджуючи, що «лібералізм — це культура, а не доктрина. Звідси — і ті характеристики, що становлять його єдність, і ті, що породжують його протиріччя. <...> Єдність лібералізму — це єдність проблемного поля, здійснюваної роботи, суми прагнень»⁷⁸, він продемонстрував свою глибоку політичну ангажованість і обумовлену цим однобічність. Сконструйована ним єдність проблемного поля є передовсім єдністю відповідей на запитання цього проблемного поля. При цьому французький мислитель докладає неймовірних зусиль, щоб розірвати зв'язок теорії із практикою: «Те, що прийнято в цілому називати політичним лібералізмом, у реальності відсилає до двох доктрин: ствердження прав людини, з одного боку, і ствердження суспільства ринку, з іншої сторони. Перший ми будемо називати позитивним лібералізмом, а другий — утопічним лібералізмом»⁷⁹. Таким чином, відбувається плутанина ідеалістичних та реалістичних понять.

Якщо вести цю лінію далі, то виходить, що є позитивний націонал-соціалізм, який існує в ідеалі етнічно гомогенного суспільства, а є «утопічний» націонал-соціалізм, який знайшов своє вираження в таборах смерті Третього Рейху. Аналогічну інтелектуальну вправу можна виконати й з комунізмом. Але очевидно, що відтинаючи теорію від практики, можна оголосити абсолютно будь-яке політичне вчення гідним наслідування. У цілому, це спроба заперечити той факт, що ліберальні мислителі та їхні послідовники є однаковою мірою відповідальними за негативні сторони втілення ліберальної утопії, у якій зараз живе значна частина людства, як і прихильники «фашистської» і «марксистської» утопій відповідальні за наслідки реалізації своїх проєктів.

⁷⁸ Розанваллон П. Утопический капитализм. История идеи рынка / Пьер Розанваллон. — Москва: Новое литературное обозрение, 2007. — С.32

⁷⁹ Там само, с.170

П. Розанваллон починає свою розповідь про становлення лібералізму з теорії суспільного договору⁸⁰, стверджуючи, що розвиток філософсько-політичної думки, починаючи з XVII століття, багато в чому детермінувався спробою спростувати Ніколо Макіавеллі, роботи якого десакралізували політичний простір. У цьому новому духовно-суспільному стані головним інтелектуальним завданням стало сприйняття підмурків суспільства без залучення Бога, спираючись лише на людську природу й природні права. Тому ключовим питанням, яке визначало політичну думку того періоду, стало питання про природу індивіда. Це спричинило спробу розробити «науку» про людські пристрасті, які тепер слідували не пригнічувати через підпорядкування Богу, а використовувати на благо суспільства. Саме такий підхід і призвів до емансипації окремої сфери політичного від релігії й моралі⁸¹.

На думку французького мислителя, сучасність в інтелектуальному плані почалася з «Левіафана» Томаса Гоббса, котрий «перевертає концепцію природнього права, замінюючи традиційну опозицію «природній стан / стан благодаті» на опозицію «природній стан / громадянське суспільство». Саме в цьому перевороті виражається рух сучасності [modernité], який прагне божественне встановлення замінити встановленням людським. Відтепер не божественна благодать, але гарне правління здатне стати ліками від хвороб природнього стану»⁸².

Т. Гоббс запропонував розглядати абсолютну монархію в якості панацеї від негараздів природнього стану, який він розумів як війну всіх проти всіх. Він обґрунтовував такий підхід тим, що людська природа по своїй натурі руйнівна. І чим більша кількість людей залучена до процесу реалізації й прийняття законів, тим більше корумпованим буде правління. Краще залежати від примх одного монарха, ніж терпіти примхи декількох

⁸⁰ Див. Розанваллон П. Утопический капитализм. История идеи рынка / Пьер Розанваллон. – Москва: Новое литературное обозрение, 2007. – С. 39-60.

⁸¹ Там само, с.40-41.

⁸² Там само, с 44.

аристократів; разом з тим, краще залежати від примх декількох аристократів, ніж дозволити правити неосвіченій юрбі.

Джон Локк, видатний теоретик суспільного договору, розглядав концепцію світу більш оптимістично. У своїй роботі «Два трактати про правління» він «бачить підставу природнього права в інстинкті самозбереження індивіда. Але він розуміє це прагнення до самозбереження зовсім іншим способом завдяки своїй теорії власності. Визначаючи власність як продукт праці, — що є нововведенням, — Локк представляє власність як продовження індивіда. Отже, оскільки праця в природньому стані існує, то й власність у природньому стані існує»⁸³. Виходячи із цього твердження, Д. Локк робить висновок, що право власності є природнім, а не створюється державою через волю суверена. Тому замість абсолютної монархії він віддає перевагу конституційному правлінню, яке не дозволить суверенові порушити священне право власності. Саме визнання власності невід'ємною властивістю індивіда й створило передумови для «коперниканського перевороту», висвітленого у праці Адама Сміта «Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй».

Якщо роботи теоретиків суспільного договору ґрунтувалися на припущенні, що існування соціуму підтримується або завдяки взаємній симпатії (цієї позиції дотримувався й Адам Сміт у своїй роботі «Теорія моральних почуттів»), або страху, до чого більше схилився Т. Гоббс й інші теоретики абсолютизму, то після публікації «Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй» у 1776 році зі знаменитою фразою: «Не від доброзичливості м'ясника, броварника або булочника очікуємо ми одержати свій обід, а від дотримання ними своїх власних інтересів»⁸⁴, в існуванні суспільства з'явилася «раціональна» причина, а саме — взаємовигідний інтерес.

⁸³ Розанваллон П. Утопический капитализм. История идеи рынка / Пьер Розанваллон. — Москва: Новое литературное обозрение, 2007. — С.49.

⁸⁴ Цит. за . Розанваллон П. Утопический капитализм. История идеи рынка / Пьер Розанваллон. — Москва: Новое литературное обозрение, 2007. — С. 256.

Цей інтерес у самому своєму матеріальному змісті вирішував цілий ряд політичних проблем – насамперед, проблему справедливості. Якщо ринок своєю невидимою рукою може автоматично створювати суспільне багатство й процвітання, то це скасовувало необхідність у будь-якій соціальній ієрархії. Тепер суспільство могло існувати без управлінського центру, котрий займається перерозподілом суспільних благ: кожний одержував рівно стільки, скільки він приклав зусиль для заробітку. Такий підхід П. Розанвалон охарактеризував як «економічну ідеологію», виділивши в ній три основні пункти:

«— Зведення усіх форм обміну до ринкового обміну як до єдиної «природньої» форми економічних відносин. Ігнорування економіки дарунка та керованої економіки.

– Егалітарний обмін, що розглядається як архетип усіх інших соціальних відносин.

– Економіка є реалізацією філософії й політики. Світ спонукається єдиним і достатнім принципом – природньою гармонією інтересів; політичне посередництво між людьми вважається непотрібним і навіть шкідливим. Громадянське суспільство, що розуміється як плинний ринок, поєднує в собі всіх людей і дозволяє подолати розподіл на країни й раси»⁸⁵.

Очевидно, що нічого природнього у втіленні таких світоглядних установок у реальність немає. Більше того, мабуть, немає нічого більш далекого від реальності, ніж ці три пункти. У порівнянні з ними навіть обіцянка безкласового комуністичного суспільства починає виглядати цілком реалістичною.

Не випадково П. Розанвалон вважає, що комуністична утопія, запропонована Карлом Марксом, є прямою спадкоємицею ліберальної утопії. Але якщо ліберали прагнули усунути політику з суспільного життя, повністю підкоривши його ринку через ідентифікацію людських інтересів і

⁸⁵Розанваллон П. Утопический капитализм. История идеи рынка / Пьер Розанваллон. – Москва: Новое литературное обозрение, 2007 – С. 249.

інтересів ринку, то комуністи ставили своєю метою редукувати навіть необхідність економічного обміну через створення суспільства настільки повного достатку, що ринкова практика ставала б просто непотрібною⁸⁶.

П. Розанвалон стверджує, що «ця концепція (ринку – Авт.) протистоїть ідеї договору; її смисл головним чином соціологічний та політичний, а зовсім не «технічний» <...> У доктрині економічного лібералізму виявляється прагнення до безпосередньо саморегульованого громадянського суспільства. Ця перспектива, аполітична в строгому сенсі цього слова, перетворила ринкове суспільство в архетип нового уявлення про соціальне: не договір (політичний), а ринок (економічний) є істинним регулятором суспільства (а не тільки економіки)»⁸⁷.

Ідея ринку виникла, щоб заповнити дві великі прогалини в теорії суспільного договору. По-перше, теорія суспільного договору стосується процесу конституювання суспільства без застосування зовнішніх чинників, а не питання, яким чином ним керувати. По-друге, вона не стосується питань миру й війни. З політичної точки зору, відносини між державами є грою з нульовою сумою: щоб хтось переміг, хтось має програти. Ідея ринку вирішувала ці проблеми. Якщо «невидима рука» ринку здатна створювати процвітання, то уряд і суспільна думка мають поступитися місцем на користь «безпосередньо саморегульованого громадянського суспільства». Якщо ж трактувати відносини між державами в економічній, а не військово-політичній перспективі, то очевидно, що вільна торгівля робить війни просто не вигідними⁸⁸.

Однак, якщо зійти з висоті ідеалістичних фантазій до рівня повсякденної англійської практики на межі XVIII–XIX ст., то можна швидко переконатися, що соціальна реальність була вкрай далека від ліберальної утопії. Більше того, навіть ліберальна утопія була створена як знаряддя символічного

⁸⁶ Див. Розанваллон П. Утопический капитализм. История идеи рынка / Пьер Розанваллон. – Москва: Новое литературное обозрение, 2007. Глава 9 «Капитализм, социализм и экономическая идеология»

⁸⁷ Там само С. 25

⁸⁸ Там само С.26

насилюства англійської буржуазії проти традиційного суспільства та еліт, що його очолюють.

У своїй роботі К. Поланьї не ставив собі за мету написання апології ринковому лібералізму. Навпаки, він декларує намір «довести, що ідея саморегульованого ринку побудована на справжній утопії. Подібний інститут не зміг би проіснувати скільки-небудь довго, не зруйнувавши людську і природню субстанцію суспільства; він би фізично знищив людину, а середовище її існування перетворив на пустелю. Суспільство, що цілком природно, вживало заходи самозахисту, але будь-які подібні дії неминуче завдавали шкоди принципу саморегуляції, що вносило дезорганізацію в економічне життя суспільства, наражаючи його на небезпеку»⁸⁹.

Тому К. Поланьї докладно реконструював процес становлення ліберальної ідеології у своїй книзі «Велика трансформація». Свої міркування він починає із твердження, що «економічна діяльність людини, як правило, повністю підлегла загальній системі її соціальних зв'язків. Людина діє не для того, щоб забезпечити свої особисті інтереси в сфері володіння матеріальними благами, вона прагне гарантувати свій соціальний статус, свої соціальні права та соціальні переваги. Матеріальні предмети людина цінує лише в тій мірі, в якій вони слугують цієї мети. Ні процес виробництва, ні процес розподілу не пов'язані з якими-небудь особливими економічними інтересами в плані володіння речами. Однак кожний окремий етап, кожний крок у цих процесах прямо обумовлений цілою низкою соціальних інтересів, які, в остаточному підсумку, і гарантують те, що необхідний крок буде зроблений. У невеликій громаді мисливців або рибалок і в гігантській деспотії інтереси ці можуть бути досить несхожими, однак усюди економічна система приводиться в дію неекономічними мотивами»⁹⁰.

У цілому ж Поланьї виділяє три основні способи перерозподілу продукту в неринкових суспільствах: симетрія (економіка дарунку),

⁸⁹ Поланьї К. Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени / Карл Поланьї. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2002. – С.13-14.

⁹⁰ Там само – С.58

перерозподіл (різного роду збирання данини) і автаркія, коли громада зосереджена на виробництві для самої себе⁹¹. Автор стверджує, що для виникнення саморегулювального ринку необхідно, у першу чергу, чітке відділення економіки від політики⁹². Тільки така сепарація уможливить існування ліберального індивіда Джона Локка. По-друге, необхідною умовою є перетворення землі, праці та грошей у товар, який підлягає ринковому регулюванню. Якщо інакше і виникала якась подоба ринку, то вона була чітко підпорядкована більш загальним соціальним правилам і не мала елементу саморегулювання, залишаючись лише незначним доповненням до традиційних елементів господарювання, орієнтованим насамперед на задоволення безпосередніх потреб індивіда. Про цю проблему, як свідчить К. Поланьї, говорив ще Аристотель, розділяючи виробництво для себе, яке він уважав нормою, і виробництво для прибутку, яке давньогрецький філософ уважав підозрілим⁹³.

Відтак, ключовою категорією для К. Поланьї була концепція фіктивних товарів: землі, праці та грошей⁹⁴. Коли ми підпорядковуємо ці «сфери життя» принципу максимальної корисності, суспільство починає руйнуватися, адже людська праця – це, перш за все, конкретні людські життя.

Так само, оцінюючи землю в категоріях прибутку, ми стаємо на шлях нищення оточуючого середовища, а перетворюючи гроші на спекулятивний товар, створюємо можливості для циклічних бумів та спадів на біржовому ринку. Тому період із 1776 по 1834 роки був часом активної боротьби за створення загальнонаціонального ринку робочої сили в масштабах Великобританії, а ключовою соціальною проблемою, панацеєю від якої вважалася ринкова економіка, була проблема пауперизму (безробіття).

Споконвічне переміщення робочої сили в Англії було обмежене «Актом про осілість» від 1662 року, який не дозволяв простолюдю залишати межі

⁹¹ . Поланьї К. Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени / Карл Поланьї. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2002 – С. 68.

⁹² Там само, с.89.

⁹³ Там само, с.66.

⁹⁴ Там само, с.82.

свого приходу. Причиною появи цього Акту було те, що в результаті політики відгородження в XVI–XVII століттях сформувався прошарок з безземельних селян, котрі втратили можливість годуватися із землі. Враховуючи те, що, згідно з англійським законодавством і звичаям, про них повинен був опікуватися церковний прихід, багаті приходи, побоюючись затоплення ордами безробітних, вирішили обмежити мобільність робочої сили⁹⁵. У такий спосіб вони змушували аристократів, що зігнали селян із землі, самим розбиратися з наслідками своїх дій.

У 1795 році під натиском промислової революції, що потребувала дешевої робочої сили, «парафіяльне кріпосне право» було скасовано, але його місце одразу зайняв «Закон Спінхемленда, або «<...> система грошової допомоги». <...> Мирові судді графства Беркшир, ті, що зібралися 6 травня 1795 р., у період жорстокого нестатку, на заїжджому дворі «Пелікан» у Спінхемленді (неподалік від Ньюбери), ухвалили, що на додаток до заробітної плати біднякам слід видавати грошову допомогу за спеціальною шкалою, прив'язаної до цін на хліб, щоб нужденним був у такий спосіб забезпечений мінімальний дохід незалежно від їхніх заробітків. У знаменитій рекомендації беркширських мирових суддів сказано: «якщо галон хліба певної якості «коштує 1 шилінг, кожен нужденний трудівник повинен мати на свою їжу 3 шилінга в тиждень, або зароблені його власною працею, або працею членів його сімейства, або отримані у вигляді допомоги за рахунок місцевого податку на користь бідних, а на утримання своєї дружини й кожного члена свого сімейства — ще по 1 шилінгові і 6 пенсів; якщо галон хліба коштує $1 \frac{1}{6}$ — 4 шилінга в тиждень плюс 0,1; на кожний пенс перевищення ціни хліба над позначкою 1 шилінг він має отримувати 3 пенси на себе й по 1 пенсу — на інших». В окремих графствах цифри трохи відрізнялися від наведених, але в більшості випадків діяла шкала

⁹⁵ Поланьї К. Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени / Карл Поланьї. — Санкт-Петербург: Алетейя, 2002. — С.103.

Спінхемленда. Захід цей було задумано як надзвичайний, і здійснювали його неформальним чином»⁹⁶.

У результаті таких нововведень формування загальнонаціонального ринку праці суттєво сповільнилося. З одного боку, влада сільських сквайрів і парафіяльних священиків, що займалися роздачею матеріальної допомоги, помітно зміцнилася, кількість аграрних спірок знизилася, а всім жителям Великобританії було фактично гарантоване право на життя. З іншого боку, в 1799-1800 рр. були прийняті закони проти робітничих спілок⁹⁷, внаслідок чого рівень заробітної плати був фактично заморожений. Тепер робітник, що не отримував допомогу за системою Спінхемленда, був практично приречений на голодну смерть. Зарплата нараховувалася таким чином, щоб людина формально залишалася бідною, відтак зростання зарплати могло призвести до падіння рівня життя. Такий стан справ спричинив масову деморалізацію новоявленого пролетаріату, створивши паразитуючу на державній допомозі культуру бідності.

Як стверджує К. Поланьї, уся класична англійська політекономія Д. Рікардо й Т. Мальтуса з її залізним законом заробітної плати, згідно з яким номінальна заробітна плата може рости, однак реальна заробітна плата має тенденцію залишатися на рівні мінімуму, була вирошена з помилкового припущення, що ринкова економіка вже існує й реалізована в сучасній для них Англії⁹⁸. Хоча «конкурентний ринок праці сформувався в Англії лише після 1834 г., а виходить, говорити про існування промислового капіталізму як соціальної системи до цього часу ми не маємо права»⁹⁹, після того як «Білль про реформу 1832 р. і Реформа до закону для бідних 1834 г. <...> поклали кінець правлінню гуманних лендлордів з їхньою системою фінансової допомоги. Спроба створити капіталістичний устрій без ринку праці обернулася катастрофічним провалом. Закони, що управляють цим

⁹⁶ Поланьї К. Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени / Карл Поланьї. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2002. – С.92.

⁹⁷ Там само, с.96.

⁹⁸ Там само.. С.141-143.

⁹⁹ Там само, с.98.

устроєм, змусили з собою рахуватися, чітко показавши, що принцип патерналізму абсолютно з ними несумісний. Невблаганна строгість цих законів стала очевидною, а ті, хто наслідився їх порушити, понесли жорстоку кару»¹⁰⁰.

«Усе, що завгодно, тільки не продовження системи Спінхемленда — це переконання (а деякі вдумливі люди захищали його з незвичайною пристрасстю) до 1834 р. стало загальним. Потрібно було або знищити машини, як це намагалися зробити луддити, або створити справжній ринок праці. Так сила речей змусила людство вступити на шлях утопічного експерименту»¹⁰¹.

За цих умов ідея ринку була спрямована на те, щоб одночасно вдовольнити суспільну потребу в справедливості та змусити людей працювати. Ключовим аргументом прихильників ринку було переконання: якщо ми не будемо морити людей голодом і змушувати їх працювати за ринковими розцінками, то доведеться стимулювати їх до праці шляхом фізичного примусу, що може призвести до значно більшого рівня насильства, ніж це прийнятно цивілізованому суспільству.

Так виглядає коротка історія використання ліберально-ринкової риторики як засобу символічного насильства на внутрішній арені Англії. Однак паралельно відбувалася активна пропаганда вільної торгівлі на зовнішній арені.

2.3 Французька революція та спроба побудови утопії держави-суспільства як реакція на режим вільної торгівлі з Великобританією

«Між 1785 і 1793 роками Британія намагалася укласти торгівельні договори з Португалією, Іспанією, Росією, Пруссією, Королівством Обох Сицилій та Голландією, поряд з її перемовинами із Францією, а також велися

¹⁰⁰ Поланьї К. Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени / Карл Поланьї. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2002 – с.95.

¹⁰¹ Там само, с. 96.

попередні переговори зі Швецією, Туреччиною й Австрійськими Нідерландами. Тому в 1786 році маркіз Кармартен міг говорити про «справжню бурю торгівельних угод»¹⁰².

Однак найбільшим успіхом тоді стала лібералізація торгівлі із Францією, що вбила останній цвях у труну ключового суперника в гонці за домінування в рамках капіталістичної світ-системи.

В останні дні свого існування французький Ancien Regime, виснажений чисельними невдалими війнами, почав прагнути до лібералізації торгівлі. Це було викликано тим, що, не маючи достатньої влади на внутрішній арені, французькі королі не зуміли налагодити регулярне оподаткування своїх підданих, насамперед шляхетних верств. Тому французький уряд звернув увагу на експортні й імпорتنі мита, які почали розглядатися як засіб зменшення хронічного дефіциту бюджету.

Так, 30 серпня 1784 року був підписаний декрет, що відкривав французькі колонії для вільної торгівлі¹⁰³. І якщо цей декрет ще можна було вважати взаємовигідним, то договір Ідена 1786 року практично знищив французьку абсолютну монархію, ставши однією з головних причин революції, яка незабаром розпочалася¹⁰⁴.

Цей договір відкрив французький внутрішній ринок для англійських товарів, насамперед тканин, що практично негайно позначилося на економічному стані країни. Французька енциклопедія в 1789 році написала: «Ми тільки що уклали торгівельний договір з Англією, який, можливо, збагатить наших праправнуків, але вже позбавив хліба 500 тисяч робітників королівства та підірвав 10 тисяч торгівельних будинків»¹⁰⁵.

¹⁰²Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Том III. Вторая эпоха великой экспансии капиталистического мира-экономики, 1730—1840-е годы / Иммануил Валлерстайн. – Москва: Русский фонд содействия образованию и наук, 2016 – б. С.110

¹⁰³ Там само С.106

¹⁰⁴ Там само С.116

¹⁰⁵ Цит. за Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Том III. Вторая эпоха великой экспансии капиталистического мира-экономики, 1730—1840-е годы / Иммануил Валлерстайн. – Москва: Русский фонд содействия образованию и наук, 2016 – С. 113.

«Мануфактурний сектор відчув себе кинутим напризволяще державним апаратом саме у той момент, коли, як вважали промисловці, вони потребували його найбільше. Мабуть, це виглядало так, наче люди короля були готові прийняти напівпериферизацію Франції під маскою лібералізму і підтримки конкуренції. Безсумнівно, в якомусь сенсі «гра вже була програна,... [і] Англія вже встановила контроль над всесвітньою економікою» <...>. Однак договір представлявся тим жестом, який міг зробити цей факт незворотнім — дана точка зору могла призвести до більш різкої реакції, особливо у світлі того, наскільки сприятливим видавався стан справ в Англії»¹⁰⁶.

Більше того, французькі переговорники багато в чому добровільно прагнули до такого стану справ, вважаючи, що Франція зможе компенсувати понесені нею збитки в промисловій сфері, завдяки росту сільськогосподарського імпорту у Великобританію, а згодом французька промисловість зможе пристосуватися до нового стану справ і на рівних конкурувати з англійською. Однак, вони не врахували той факт, що в результаті отримання доступу на французький колоніальний і внутрішній ринки, британці почали отримувати економію за рахунок ефекту масштабу. Внаслідок чого, практично будь-який різновид французької промисловості втратив свою конкурентоздатність¹⁰⁷.

«Здавалося, що під виглядом реформ французька держава обирає часткову деіндустріалізацію, яка послужила б інтересам певних сільськогосподарських підприємців, але при цьому поставила б під загрозу інтереси мануфактурних класів»¹⁰⁸.

Саме тоді інтереси французьких буржуазних промисловців та шляхетних землевласників розійшлися настільки, що чергова спроба французького

¹⁰⁶Валлерстайн І. Мир-система Модерна. Том III. Вторая эпоха великой экспансии капиталистического мира-экономики, 1730—1840-е годы / Иммануил Валлерстайн. – Москва: Русский фонд содействия образованию и наукам, 2016 – С.114

¹⁰⁷ Там само с. 114.

¹⁰⁸ Там само с.110

уряду підвищити податки призвела до краху державного апарату та запустила стартовий механізм революції.

Таким чином, ліберальна утопія, у вигляді доктрини вільної торгівлі, допомогла Лондону поставити крапку в його затяжному протистоянні з Парижем, запустивши механізм самознищення французької держави.

Хоча, як зауважує І. Валлерстайн, «революція відбулася у світлі усвідомлення Францією, що насувається поразка в цій боротьбі — і в якості наслідку цього усвідомлення <...> Французька революція, яка, як багато хто сподівався, поверне назад хвилю британської перемоги, можна сказати, навпаки, була вирішальним моментом у її забезпеченні й зміцненні»¹⁰⁹.

Спираючись на цей приклад наслідків вільної торгівлі, німецький економіст Фрідріх Ліст у 1841 році пророкував у своїй «Системі національної економії», що у випадку продовження режиму вільної торгівлі й політичної роз'єднаності «Німеччина не мала б іншого призначення, як доставляти англійському світові дитячі іграшки, дерев'яні годинники, філологічні трактати <...> Не пройшло б багато сторіч, як у цьому англійському світі говорили б про німців та французів з такою ж повагою, як ми зараз говоримо про азійські народи»¹¹⁰.

Однак саме Французька революція запустила радикальні зміни в капіталістичній світ-системі, кинувши виклик монополії на символічне насильство, яке, завдяки своїй ліберальній утопії, мала Великобританія. Революція показала, що утопія держави-суспільства може існувати не тільки в уяві політичних теоретиків, подібних до Ж.-Ж. Руссо, але й бути втіленою в конкретних і ефективних політичних практиках.

Революційні події у Франції та супроводжуючі їх війни практично містили в собі зародки всіх політичних практик ХХ століття, починаючи від масових

¹⁰⁹ Валлерстайн І. Мир-система Модерна. Том III. Вторая эпоха великой экспансии капиталистического мира-экономики, 1730—1840-е годы / Иммануил Валлерстайн. – Москва: Русский фонд содействия образованию и наукам, 2016 – С. 116

¹¹⁰ Цит. за Витте С. Ю. По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист [Електронний ресурс] / Сергей Юльевич Витте // Библиотека Флибуста. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://flibusta.is/b/191823/read>.

демократичних виборів і тотальних війн та закінчуючи терором проти ворогів народу і геноцидом як способом очищення й створення нації. Тим самим, створивши альтернативну модерність, різні варіанти якої активно використовували Третій Рейх та СРСР у XX ст.

Така ситуація була викликана тим, що французи першими відродили в сучасних умовах давньоримський ідеал республіки як співтовариства формально рівноправних громадян. Таким чином, вони зруйнували колишню «середньовічну» структуру суспільства, що складалося з безлічі соціальних груп, чії відносини з державною владою і сувереном (монархом) регулювалися привілеями й звичаями, замінивши політичний і юридичний плюралізм новою національною гомогенністю.

У своїй роботі «Про Державу»¹¹¹ Цицерон дав визначення республіки (держави), а саме *‘res publica est res populi’*. Використовуючи складну гру слів, він стверджує, що *“res publica”* – (державна) – це певним чином організований народ. Так він вирішує проблему територіальності держави, над якою зараз ламають голову в теорії міжнародних відносин.

Якщо держава – це певним чином організовані люди, то територіальність є її глибоко побічною ознакою, яка виникає лише тому, що цим людям для господарської діяльності потрібен життєвий простір.

Далі потрібно визначити, що є народ (*populus*). На думку Цицерона, «Спільна справа (Республіка – Авт.) є надбанням народу. Отже, народ не є будь-яким скупченням людей, зібраних разом хоч би якимось чином, але збори багатьох, об'єднані спільністю користі й розумною згодою про право»¹¹².

Далі Цицерон проводить чіткий поділ між *populus* і *demos*, які не є тотожними поняттями. Оскільки *демос* – це, у грецькому розумінні, нижчі

¹¹¹Цицерон М. Т. Диалоги: О государстве; О законах [Електронний ресурс] / Марк Туллий Цицерон // Марк Туллий Цицерон. Диалоги. М., Научно-издательский центр «Ладомир» — «Наука». – 1994. – Режим доступа до ресурсу: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1414880001>.

¹¹²Марей А. В. *Populus*: рождение, смерть и воскрешение политического субъекта (от Цицерона до Гоббса) / Александр Владимирович Марей. // Социология власти. – 2019. – №31. С. 99

шари суспільства, а *populus* поєднує в собі всіх, починаючи з найбіднішого селянина і закінчуючи найбагатшими аристократами¹¹³.

По-друге, у своєму аналізі політичних режимів, він вважав закон визначальним чинником. Якщо грецькі автори розділяли форми правління на погані й гарні: монархія/тиранія, аристократія/олігархія, демократія/охлократія, класифікуючи держави по кількості правлячих, а після вже по тому, як вони використовують свою владу, то Цицерон відтина погані форми. Він вважає, що якщо тирани, олігархи й демагоги дозволяють собі зневажати закон, підмінюючи його своїми приватними інтересами, то тоді в них замість *populus* виходить *multitude*, тобто механічне збіговисько людей, не пов'язане загальними поняттями та матеріальним інтересом.

І, звичайно, важливо підкреслити, що Цицерон, будучи політиком, розумів, що в реальності влада завжди плаває в трикутнику монарх-аристократія-народ. Тому ключовим питанням, що визначає стан справ у державі, є баланс між цими силами. Внаслідок чого, цicerонівська республіка на практиці цілком могла бути монархією або аристократією, а також припускала існування поруч із *populos* чисельних, не включених до нього, елементів: іноземців, рабів, жінок тощо. Головне, щоб був спільний інтерес та закон¹¹⁴.

Тому навіть те, що Наполеон був проголошений імператором французів, не означало повернення до колишнього суспільного стану, коли влада монарха легітимізувалася посиланням на Бога. Просто в рамках Французької республіки влада, чийм джерелом є народ, була перерозподілена на користь імператора, а не аристократії або демосу.

Усі ці міркування Цицерона, у комбінації з вірою в природні права людини, знайшли своє вираження в «Декларації прав людини і громадянина» від 24 червня 1793 року. В ній стверджувалося, що «метою суспільства є

¹¹³ Марей А. В. *Populus: рождение, смерть и воскрешение политического субъекта (от Цицерона до Гоббса)* / Александр Владимирович Марей. // Социология власти. – 2019. – №31 С.97

¹¹⁴ Див. Цицерон М. Т. Диалоги: О государстве; О законах [Електронний ресурс] / Марк Туллий Цицерон // Марк Туллий Цицерон. Диалоги. М., Научно-издательский центр «Ладомир» — «Наука». – 1994. – Режим доступа до ресурсу: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1414880001>. Книга I-II

загальне щастя»¹¹⁵, а «закон є вільне та урочисте вираження загальної волі, він однаковий для усіх, і коли захищає і коли карає, він може утверджувати лише те, що є справедливим та корисним для суспільства і не може захищати те, що є шкідливим»¹¹⁶.

На думку Дж Аррігі, «Великобританія встановила свою гегемонію, очоливши широкий альянс переважно династичних сил у боротьбі проти цих зазіхань на абсолютні права правління й за реставрацію Вестфальської системи. Ця реставрація була з успіхом завершена з укладанням Віденського миру 1815 року і наступним Аахенським конгресом 1818 року. До цього британська гегемонія була точною копією голландської»¹¹⁷.

Таким чином, незважаючи на крах Франції в її боротьбі за гегемонію, стандарт політичної модернізації, встановлений Французькою революцією, став постійним головним боєм для Британського циклу гегемонії, супроводжуючи її до самого кінця.

Хоча, завдяки фрітредерському імперіалізму Британії, зона «дружньої та цивілізованої поведінки була розширена за рахунок нещодавно отримавших незалежність поселенських держав Америки, а право західних націй на одержання багатства було поставлено вище абсолютних прав правління їх правителів, те незахідні народи були позбавлені в теорії і на практиці найелементарніших прав на самовизначення <...> У той же час нації, які стали вважатися невід'ємною частиною міждержавної системи при британській гегемонії, як правило, були співтовариствами власників, з яких, по суті, були виключені незаможні. Право власників прагнути до одержання багатства, таким чином, було поставлено не тільки вище абсолютних прав правління правителів, але й старих прав на одержання засобів для існування незаможними класами (порівн.: Поланьї 2002). Подібно до афінської

¹¹⁵ Цит. за .Конституция Франции 24 июня 1793 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1793.htm>. Декларации прав человека и гражданина» пункт.1

¹¹⁶ Цит. за .Конституция Франции 24 июня 1793 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1793.htm>. Декларации прав человека и гражданина» пункт 4

¹¹⁷ Арриги Д. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Арриги. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С.96-97

демократії в Давньому світі ліберальна демократія в ХІХ столітті була «егалітарною олігархією», у якій «правлячий клас користувався правами та отримував вигоди від політичного контролю»¹¹⁸.

Таким чином, конфлікт між демократією і ліберальною доктриною був окреслений і став одним із провідних сюжетів політичної думки ХХ століття, так і не знайшовши донині свого задовільного вирішення.

Між 1815–1914 р. європейські ліберальні «егалітарні олігархії» постійно балансували між бажанням остаточно відсторонити представників старої феодальної аристократії та страхом перед «повстанням мас», що могло зруйнувати їхнє комфортне життя. Саме тому все ХІХ століття, особливо його перша половина, це історія регулярних громадських заворушень та репресій.

По суті, ця хитка рівновага могла б тривати майже вічно, якби на початку ХХ століття Британська гегемонія не вийшла на фінішну пряму свого існування, що вилилось у «Тридцятирічну війну» «Гамма» 1914–1945 рр¹¹⁹.

¹¹⁸ Арриги Д. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Арриги. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С.109

¹¹⁹ Валлерстайн И. Три отдельных случая гегемонии в истории капиталистической мир-экономики [Електронний ресурс] / Иммануил Валлерстайн – Режим доступу до ресурсу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/vall_tri.php.

РОЗДІЛ III. ФАШИЗМ ЯК ІДЕОЛОГІЯ СТВОРЕННЯ СВІТ-ІМПЕРІЇ

3.1 Падіння британської гегемонії

Як зауважує Дж. Аррігі, після падіння Наполеонівської Франції ніхто вже більше не стояв між Лондоном і владою над капіталістичною світ-системою. «У розширеній міждержавній системі, яка з'явилася в результаті революційних потрясінь 1776–1848 років, тільки Великобританія одночасно брала участь у політиці всіх регіонів світу і – що більш важливо – займала провідні позиції в більшості з них. Уперше мета всіх попередніх капіталістичних держав стати хазяїном, а не слугою глобального балансу сил була повною мірою, хоча й ненадовго, досягнута провідною капіталістичною державою епохи»¹²⁰.

Така ситуація була викликана тотальною перевагою Британії в сфері промислового виробництва, що дозволило їй стати найзавзятішою поборницею вільної торгівлі. «Режим багатосторонньої свободи торгівлі виник тільки в 1860 році з підписанням англо-французького договору про торгівлю й завершився в 1879 році з «новим» німецьким протекціонізмом. Але із середини 1840-х років і до 1931 року Британія в однобічному порядку зберігала свій внутрішній ринок відкритим для товарів із усього світу (Baigoch 1976a). У комбінації із заморською територіальною експансією та розвитком промисловості, що виготовляла засоби виробництва в себе в країні, ця політика стала потужним інструментом керування усією світ-економікою»¹²¹.

Тому, починаючи з 70-х років XIX століття, в Європі та за її межами сформувався ряд держав, що прагнули наздогнати й обігнати Британську імперію. І якщо у випадку зі США цей намір було здійснено завдяки наявності в розпорядженні цієї держави цілого континенту з його недоторканими ресурсами й практично нескінченного потоку дешевої

¹²⁰ Арриги Д. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Арриги. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С.97

¹²¹ Там само С.99-100

робочої сили з Європи, то Німеччині, Японії й Російській імперії довелося йти іншим шляхом. «Незважаючи на багато відмінностей, що стосуються минулого й сьогодення цих країн, усі вони мали яскраво виражені подібності в урядовій політиці й ідеології. Їхня політика й ідеологія визначалися прагненням уникнути "залежності" (як би ми це назвали сьогодні) і "аккумуляції недоліків" шляхом потужного державного втручання, спрямованого на забезпечення швидкої індустріалізації. Це потребує сильного, активного і диктаторського уряду, який би успішно протидівав зовнішнім натискам і в той же час контролював би "внутрішні політичні проблеми", як-то соціалістичну агітацію, вимоги етнічних "меншин" або навіть реакційні виступи з боку "правлячого класу" землевласників. Мета була одна: прогрес, – "не миттям, так катанням", через модернізацію армії, сприяючи накопиченню капіталу, індустріалізації, відсуваючи сільське господарство більшості населення на другорядні ролі в економіці країни»¹²².

Боротьба за лідерство, яка почалась у XIX столітті, призвела до того, що в першій половині XX століття Німеччина і Японія прийшли до «фашистських» диктатур, а зусилля Російської імперії не увінчалися успіхом, незважаючи на те, що «протягом трьох десятиліть російський уряд вперто слідував "німецьким шляхом". Бунге, Вишнеградський, Вітте, Коковцев, які змінили один одного на посту міністра фінансів, провадили політику «спрямованого» економічного розвитку й активного державного втручання, у рамках якого центральна роль була відведена будь-якій підтримці національної промисловості. Урядова політика сприяла отриманню високих доходів промисловцями, збереженню низької заробітної плати робітників і вижиманню соків із селянської економіки шляхом підтримки розриву цін промислового й сільського виробництв для накопичення міського капіталу.

Однак, незважаючи на всі зусилля, наявність прикладу для наслідування та великі амбіції, Росія не змогла наздогнати Німеччину. Спочатку це виявилось

¹²²Шанин Т. Россия как "развивающееся общество". Революция 1905 года: момент истины (Главы из книг) [Електронний ресурс] / Теодор Шанин – Режим доступу до ресурсу: https://www.yabloko.ru/Themes/History/Shanin/shanin_1905.html#europe.

в міжнародних політичних і фінансових конфліктах. Із провідної світової держави першої половини XIX ст. Російська імперія до кінця століття перетворилася в «державу другої категорії»¹²³, яка не витримала втрат під час Першої світової війни та стала на шлях комуністичної революції.

В аналізі світової війни «Гама» Дж. Аррігі відзначає, що, «<...> конфлікт пройшов деякі, але не всі фази, характерні для більш ранньої боротьби за світове панування. Початкова фаза, на якій територіалістські правителі намагалися поглинути провідну капіталістичну державу, зникла. По суті, переплетення територіалістської та капіталістичної логік влади серед трьох основних суперників (Британія, Німеччина й Сполучені Штати) у боротьбі за світову перевагу зайшло настільки далеко, що тепер важко було сказати, які правителі були капіталістичними, а які – територіалістськими. Протягом цього протистояння німецькі правителі, які змінювали один одного, виявляли набагато сильнішу прихильність до територіалістських тенденцій, ніж правителі будь-якої іншої з цих держав-суперників»¹²⁴.

У результаті Першої світової війни 1914–1918 рр. США вдалося домогтися практично беззаперечного лідерства в рамках капіталістичної світ-системи. Однак лідерство й гегемонія – це різні речі. Велика Депресія разом з появою «фашистських» режимів і наступної Другої світової війни показали, що перша спроба США виступити в ролі гегемона закінчилася невдало. Саме виклик з боку націонал-соціалістського Третього Рейха й СРСР став таким же каталізатором для становлення американської гегемонії, яким для британської гегемонії була Французька революція¹²⁵.

У цьому розділі дослідження пропонуємо розглянути фашизм як форму утопії держави-суспільства, націонал-соціалістична форма якого є німецькою

¹²³ Шанин Т. Россия как "развивающееся общество". Революция 1905 года: момент истины (Главы из книг) [Електронний ресурс] / Теодор Шанин – Режим доступу до ресурсу: https://www.yabloko.ru/Themes/History/Shanin/shanin_1905.html#europe.

¹²⁴ Аррігі Д. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Аррігі. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006, – С.104

¹²⁵ Там само С.111

реакцією на поразку в боротьбі за гегемонію в капіталістичній світ-системі, як і Французька революція.

Незважаючи на поширену думку, що фашизм є прикладом тріумфу реакційних сил, а комунізм – альтернативним, нехай і патологічним, варіантом модерну¹²⁶, Німеччина і Японія є прикладами успіху на шляху наздоганяючої модернізації. У той же час Російська й Китайська імперії демонструють приклад невдачі та окремий шлях модернізації, у рамках якого комуністична ідеологія набагато більше підходить під визначення тріумфу архаїки.

Спроба трактувати фашизм як перемогу реакційних сил багато в чому викликана тим, що геноцид, який практикував Третій Рейх чи імперська Японія, набагато більше нагадував поведінку США, Великобританії й Франції в їхніх колоніях у ХІХ столітті, ніж це хотілося б переможцям-тріумфаторам. Тому цей прикрий факт їм хотілося б якнайшвидше забути. Однак «фашистський» блок був знищений, а от історія «комуністичного» блоку знайшла своє продовження в Холодній війні. І навіть якщо комунізм також веде свій родовід з німецьких земель, його історія в більшій мірі пов'язана з виживанням традиційних аграрних імперій в ХХ столітті.

3.2 Проблема дефініції фашизму

Намагаючись дати назву ідеології або політичному режиму, дослідник неминуче стикається з проблемою класифікації, оскільки в реальності існують лише численні держави, які здійснюють на своїй території владу таким чином, як їм зручно. Але будь-яка спроба створити політичну теорію змушує дослідників створювати класифікації режимів та ідеологій, які більше говорять про них, ніж про об'єкт їхнього дослідження.

¹²⁶ Gilman N. *Mandarins of the Future Modernization Theory in Cold War America* / Nils Gilman. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2003. – С.15

Проблема фашизму полягає в тому, що біля його витоків немає пророка (як у комунізму) або групи пророків (як у лібералізму). Все це ускладнює формулювання чіткого визначення фашизму.

Такий стан речей змушує згадати знаменита апорія Лисий давньогрецького філософа Евбуліда: якщо людина лисіє по волосинці, то в який момент вона стає лисою? Де та межа, яка відокремлює правоконсервативний режим, що виступає за традиційні цінності, від міцної національної держави від фашизму?

З одного боку, існує виключно одна держава, а саме Італія, яка вважала себе фашистською на офіційному рівні. Її ідеологія була викладена в документі «Доктрина фашизму»¹²⁷, авторами якого були філософ-гегельянець Джованні Джентіле й Беніто Муссоліні. Слід одразу зазначити, що цей документ був написаний у 1932, тобто через 10 років після встановлення фашистського режиму. Тому питання про те, наскільки озвучені в ньому ідеї пов'язані з реальністю, залишається відкритим. Сам Б. Муссоліні охарактеризував цю ситуацію так: «Роки, що передували походу на Рим, були роками, коли необхідність дії не допускала дослідження й докладних доктринальних розробок. Йшли битви в містах і селах. Сперечалися, але, що більш святе й значуще, помиралі. Вміли помирати. Розроблена з підрозділом на глави й параграфи й з ретельним обґрунтуванням доктрина могла бути відсутня; для її заміни було щось більш певне: віра...»¹²⁸.

Це слова політика, який прекрасно володів пером. Але якщо поглянути на філософію фашизму, викладену Дж. Джентіллі, то це яскравий прояв ідеалістичного правого гегельянства, який стверджує, що «<...> вищою особистістю є нація, оскільки вона є державою. Не нація створює державу, як це проголошує старе натуралістичне розуміння, що лягло в основу

¹²⁷ Джентилле Д. Доктрина фашизма [Електронний ресурс] / Д. Джентилле, Б. Муссолині // Библиотека Флибуста – 2007 – Режим доступу до ресурсу: <http://flibusta.is/b/38492/read>

¹²⁸ Джентилле Д. Доктрина фашизма [Електронний ресурс] / Д. Джентилле, Б. Муссолині // Библиотека Флибуста – 2007 – Режим доступу до ресурсу: <http://flibusta.is/b/38492/read>. Див. . Глава вторая Политическая и социальная доктрина. Пункт 2.

національних держав 19-го століття. Навпаки, держава створює нації, даючи волю, а отже, ефективне існування народу, що усвідомлює власну моральну єдність»¹²⁹.

Продовжуючи цю лінію, Дж. Джентилле пише: «Нації, у формі держави, це етична реальність, що існує й живе остільки, оскільки вона розбудовується. <...> Тому держава – це не лише правляча влада, що надає індивідуальним волям форму закону та створює цінність духовного життя, вона є також силою, що здійснює назовні свою волю та змушує визнавати й поважати себе, тобто фактично доводить свою універсальність у всіх необхідних проявах свого розвитку. <...> Таким чином, державна воля зрівнюється у природі з людською волею, що не знає у своєму розвитку меж і доводить своїм здійсненням власну нескінченність»¹³⁰.

У свою чергу Б. Муссоліні стверджував, що «фашизм у своїй ідеї, доктрині та реалізації є універсальним; <...> Тому можна передбачити фашистську Європу; Європу, що слідує у своїх установах доктрині й практиці фашизму. Інакше кажучи, Європу, що вирішує проблему сучасної держави у фашистському дусі; держави 20 століття, що досить відрізняється від держав, які існували до 1789 р. та які утворювалися потім. Тепер фашизм відповідає вимогам універсального характеру. Справді, він вирішує потрійну проблему відносин між державою й індивідом; між державою й групами; між групами й організованими групами»¹³¹.

Але реальність радикально відрізнялася від уявлень Муссоліні. Як зауважує Ян-Вернер Мюллер, «<...> після п'яних років будівництва демократії <...> диктатури стали майже стандартною альтернативою. Практично всі вони намагалися покласти в основу своєї легітимності традицію або те, що часто йменувалося «християнською національною

¹²⁹ Джентилле Д. Доктрина фашизма [Електронний ресурс] / Д. Джентилле, Б. Муссоліні // Библиотека Флибуста – 2007 – Режим доступа до ресурсу: <http://flibusta.is/b/38492/read> Глава первая Основные идеи Пункт 10. Понятие государства

¹³⁰ Там само, Глава первая Основные идеи Пункт 11 Этическое государство

¹³¹ Послание к 9 годовщине федеральным директориям, собравшимся во Дворце «Венеция», 27 окт. 1930 г. Цит. за Джентилле Д. Доктрина фашизма [Електронний ресурс] / Д. Джентилле, Б. Муссоліні // Библиотека Флибуста – 2007 – Режим доступа до ресурсу: <http://flibusta.is/b/38492/read>

культурою», хоча ці традиції зазвичай одержували нове тлумачення, щоб відповідати характеру політичного панування в епоху масової політики <...> Більшість цих авторитарних режимів відкидала матеріалізм і все, що віяло фашистським язичництвом. Замість цього підкреслювалося значення християнства, зазвичай це робилось в протиставленні до «безбожного більшовизму». Де-факто правитель Польщі маршал Пілсудський відповідав тільки перед «Богом та історією»; генерал Франко шанувався як *hijo predilecto de Dios* («улюблений син Господа»); а преамбула австрійської «клерикально-фашистської» конституції 1934 року говорила: «В ім'я Бога Всемогутнього, від якого виходить уся праведність, австрійський народ ухвалює цю конституцію своєї федеральної держави, заснованої на християнських, германських і корпоративних принципах». Канцлер Дольфус їхав верхи на коні на чолі напіввійськової колони, що супроводжувала величезне дерев'яне розп'яття. В «християнській корпоративній державі» держава мала стояти на першому місці: ні фашистський рух, ні духівництво до реальної влади не допускалися.

Більшість авторитарних лідерів займалася тим, що можна назвати риторикою морального наставляння: вони не намагалися розпалити політичні суперечки серед народу, а, швидше, прагнули нагадати, що людям слід повернутися до традиційних цінностей праці, родини й батьківщини, і що будь-які сьогоденні труднощі треба терпіти, оскільки в минулому панували розпад й безбожництво <...> Режим Віші називав себе *l'État français*, очевидно в протиставленні до *la République*, але це вказувало також на верховенство самодостатньої держави над націями або імперією, не говорячи вже про політичний рух (вішисти не мали у своєму розпорядженні масову партію для підтримки режиму). У дусі старорежимної монархії діти повинні були підносити молитву: «Батько наш, який за нас відповідає, хай славиться ім'я Твоє, нехай прийде царство... і позбав нас від зла, наш Маршал!» У

французьких класних кімнатах заборонялося поміщати обов'язковий портрет маршала під хрестом; він повинен був висіти над ним»¹³².

Відомий прихильник фашизму Армін Молер у своїй статті «Фашизм як стиль»¹³³ визнає неможливість чіткого визначення фашизму на основі ідеології, висловлюючи думку, що тут потрібно шукати спорідненість на рівні світогляду й культурних жестів. Якщо відкинути всю пишну риторичку А. Молера в її численних неточностях, то цю статтю можна звести до однієї цитати: «Прагнення зробити висновки з катастрофи західних цінностей можна було б назвати екзистенціалізмом»¹³⁴.

Тут проявляється те, що П. Бурдє називав фантазмом, тобто некритичним емоційно-фізичним уявленням (відчуттям) тієї або іншої ідеології. Легко й приємно уявити собі самодостатніх вільних людей, які переважно живуть у суспільстві вільного обміну (ліберальна утопія), або суспільство, де всі люди – брати й немає експлуатації людини людиною (комунізм). Це прекрасні мрії, заради яких некритично мислячі ідеалісти готові далеко піти.

Аналогічні уявлення можна також знайти у прихильників правих поглядів. Коли твоя Батьківщина розсипається в тебе на очах, протікаючи між пальцями, як струмок піску, виникає спонтанне бажання стиснути кулака й зупинити цей процес, піти до кінця й виявити «тріумф волі», упорядкувавши соціальне життя свого суспільства й захистивши цілісність держави. Інша справа, що такий настрій характерний для правих, які радикалізувалися у будь-якій країні в кризовий період її історії незалежно від їхніх конкретних поглядів. Тому було б категорично неправильно ставити знак рівності між їхньою готовністю до самопожертви й таким історично обумовленим явищем, як фашизм. Хоча очевидно, що в міжвоєнній Європі такі умонастрої були вкрай поширені.

¹³² Ян-Вернер М. Споры о демократии [Електронний ресурс] / Мюллер Ян-Вернер // Гефтер. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://gefter.ru/archive/21751>.

¹³³ Молер А. Фашизм как стиль [Електронний ресурс] / Армин Молер – 2007 – Режим доступу до ресурсу: <http://fibusta.is/b/193342/read>.

¹³⁴ Молер А. Фашизм как стиль [Електронний ресурс] / Армин Молер – 2007 – Режим доступу до ресурсу: <http://fibusta.is/b/193342/read>. Див. розділ. Магический нулевой пункт»

Однак, ймовірно, ці режими мають спорідненість, якщо не на рівні соціальної практики, то на рівні соціологічних причин свого походження? Тут два пояснення. Перше з них належить К. Поланьї, який стверджував, що виникнення та зміцнення ринкової цивілізації формують ситуацію «подвійного руху». Фінансово-промислові кола прагнуть побудувати ринкову утопію, а суспільство активно протистоїть ринку, захищаючи свою внутрішню структуру. В цих умовах фінансисти погрожують біржовим крахом, якщо їхню позицію не буде враховано, оскільки в XIX столітті, коли існував золотий стандарт, уряди не могли просто провести грошову емісію та проігнорувати біржу. Тоді паперові гроші були лише символічним замінником золота, і якщо біржа заявляла, що вони нічого не коштують, то вони миттєво знецінювались на зовнішніх ринках.

Таким чином, гарантією функціонування ринку стає відмова від демократії, а гарантією функціонування демократії стає обмеження роботи ринку на користь механізмів, що гарантують соціально-економічну стабільність та виживання спільноти. В остаточному підсумку фанатична прихильність до золотого стандарту й призвела до Великої Депресії. Тому К. Поланьї прямо пов'язував крах золотого стандарту з крахом міжнародної торгівлі та ринкової цивілізації.

Отже, К.Поланьї показав, що така політика або закінчується відмовою від золотого стандарту й збереженням демократичних інституцій, як це сталося, наприклад, у США за часів Нового курсу Франкліна Рузвельта, або тим, що він назвав «фашистським зсувом». Дослідник стверджував, що фашизм ніколи не був масовим рухом. В умовах «ринкової цивілізації» фашисти являли собою невеликі маргінальні угруповання. Але крах ринкових механізмів, що стався під час Великої Депресії, потягнув за собою й крах ліберальної демократії. А це змушує правлячі верстви винаходити нові способи утриматись при владі. І приведення до влади невеликих ультраправих груп разом з ізоляцією країни від решти світу дозволяє їм створити «новий порядок». Хоча це не гарантує «вчорашнім», що вони

переживуть світанок нового режиму. Таким чином, К.Поланьї трактував фашизм як вибухоподібний реванш, принаймні на деякий час, соціального за рахунок ринку¹³⁵.

Такий підхід потенційно дуже цікавий. Спираючись на нього, можна визначити фашизм як результат краху ринкових механізмів. Однак він не несе в собі конкретної історичної специфіки й не має ідеологічного змісту. На тлі пандемії 2019-nCoV, що фактично зруйнувала світову економіку, найближчим часом багато не занадто розвинених держав виявлять, що в них є вибір між громадянською війною та скасуванням ліберально-ринкової демократії (фашистським зрушенням).

Інший підхід пропонує Баррінгтон Мур-молодший у своїй книзі «Соціальні джерела диктатури й демократії: Роль поміщика й селянина в створенні сучасного світу»¹³⁶ (1966). У ній він припускає три основні траєкторії політичної модернізації, в якій ключову роль відіграють взаємини поміщиків, селян і міських класів. Тут необхідно зробити примітку, що автор багато в чому перебуває в полоні марксистсько-структуралістської традиції, і тому описує історію як коаліцію різних соціальних груп, хоча в сучасних соціальних науках, звичайно, потрібен більш деталізований підхід.

Перша траєкторія, яка, на думку Баррінгтона Мура-Молодшого, вела до побудови західної ліберальної демократії, полягала в ліквідації общинного землекористування й перетворення селян-общинників у фермерський клас аграрних капіталістів.

В Англії цей процес знайшов своє завершення під час Громадянської війни й революції XVII століття¹³⁷. У Франції общинне землекористування мало більш міцне коріння, й тому для встановлення демократії їй довелося пережити криваву революцію 1789–1799 рр. Але завдяки соціальному

¹³⁵ Поланьї К. Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени / Карл Поланьї. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2002. Див. Глава 20 История под грузом социальных перемен

¹³⁶ Барингтон Мур-младший «Социальные истоки диктатуры и демократии: Роль помещика и крестьянина в создании современного мира». С. 13

¹³⁷ Див. Барингтон Мур-младший «Социальные истоки диктатуры и демократии: Роль помещика и крестьянина в создании современного мира». Розділ 1 Англия: значение, насилия и градуализм

розшаруванню селянської громади її найбагатші члени не випустили ситуацію з-під контролю, направивши розвиток революції в ліберально-демократичне русло¹³⁸.

Із США все було ще простіше, оскільки ніяких селян-общинників там ніколи не було. Тому ключовий аграрний конфлікт, що визначав долю країни, відбувся між плантаторами Півдня й індустріально-фермерським господарством Півночі в ході Громадянської війни 1861–1865 рр¹³⁹.

Друга траєкторія вела до комунізму й була характерна для традиційних імперій. «Грандіозні аграрні бюрократії в цих країнах ще сильніше, ніж у двох попередніх випадках, заважали комерційному, а згодом і промислового розвитку. Підсумок був двояким. Насамперед, міські класи були занадто слабкими навіть для того, щоб зіграти роль молодшого партнера за зразком модернізації в Німеччині й Японії, хоча спроб в цьому напрямку вживали. Крім того, під час відсутності яких-небудь рішучих кроків в бік модернізації зберігався величезний прошарок селян. Ця страта, під впливом нових труднощів та поневірянь, яким піддавав її сучасний світ, забезпечила головну руйнівну силу революції, що перекинула старий порядок й виштовхнула ці країни в сучасну епоху під владою комуністичних режимів, чиїми жертвами, у першу чергу, стало селянство»¹⁴⁰.

Однак у рамках цього підрозділу слід звернути увагу насамперед на третю (у Баррінгтона Мура-молодшого другу) траєкторію розвитку, яка, на його думку, веде до фашизму. Він вважав, що основою фашизму був союз між великими землевласниками та не меншою міською буржуазією, як-от німецький союз «Жита і сталі»¹⁴¹.

Для такого шляху розвитку було характерним, що «сегменти відносно слабкого торгово-промислового класу покладалися на підтримку опозиційно налаштованих елементів зі старих, усе ще панівних класів, які походили в

¹³⁸ Див. Баррінгтон Мур-младший «Социальные истоки диктатуры и демократии: Роль помещика и крестьянина в создании современного мира». Розділ 2 Эволюция и революция во Франции.

¹³⁹ Там само. Розділ 3 Гражданская война в Америке: последняя капиталистическая революция.

¹⁴⁰ Там само С. 11

¹⁴¹ Там само С.11

основному із сільської місцевості, для того, щоб зробити політичні й економічні зміни, необхідні для становлення сучасного індустріального суспільства під контролем квазіпарламентарського режиму. Під такою опікою індустріальний розвиток просувався швидкими темпами. Однак результатом цього процесу після короткого й нестабільного періоду демократії став фашизм»¹⁴².

Далі автор розвиває цю думку, стверджуючи, що хоча «разючою особливістю процесу консервативної модернізації є поява цілої плеяди видатних політичних лідерів: в Італії — Кавура, у Німеччині — Штейна, Гарденберга й, найвідомішого з них, Бісмарка, у Японії — політиків епохи Мейдзи»¹⁴³, але у підсумку, «просуваючись по шляху консервативної модернізації, ці напівпарламентські уряди намагалися зберегти якнайбільше від вихідної соціальної структури й при найменшій можливості переносили великі блоки в нову побудову. Результатом цього було щось на кшталт нинішніх будинків вікторіанської епохи, в яких є сучасні електричні плити, але недостатньо ванних кімнат, а діряві труби декоративно сховані за новими гіпсовими стінами. В остаточному підсумку, ці спонтанні будівлі завалилися»¹⁴⁴.

Проблема полягає в тому, що абсолютно всі держави – це хаотична комбінація старого й нового, яке готове завалитися під досить потужним натиском зовнішніх обставин. І як зазначає С. Гантінгтон, виникнення парламентських асамблей в міру руйнування традиційного станового суспільства – це, по суті, універсальний феномен¹⁴⁵.

Все той же Баррінгтон блискуче руйнує власну ж концепцію побудови фашизму, коли вказує на його позачасовий характер: «Цей феномен не обмежується ні сучасністю, ні західною цивілізацією. Ключові елементи цієї

¹⁴² Баррінгтон Мур-младший «Социальные истоки диктатуры и демократии: Роль помещика и крестьянина в создании современного мира» – С.13

¹⁴³ Там само. С..394

¹⁴⁴ Там само с.392

¹⁴⁵ Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Сэмюэл Хантингтон. – Москва: Прогресс-Традиция, 2004. – С.139

риторики — захист суворих цінностей, мілітаризм, презирство до «занепадницького» зарубіжжя й антиінтелектуалізм — з'являються на Заході, принаймні, ще із часів Катона Старшого (234–149 рр. до н. е.), який обробляв свою латифундію за допомогою рабів. Тому доречно назвати цей комплекс ідей його іменем. Подібна риторика, згідно з деякими знавцями, виникла в Китаї разом з легалізмом також у відповідь на загрозу традиційній селянській економіці близько IV ст. до н.е. Функція катонізму занадто очевидна, тому можна обмежитися коротким коментарем. Катонізм виправдовував репресивний соціальний порядок, на який спирається позиція тих, хто підтримує владу. Він заперечує існування дійсних змін, які можуть завдати шкоди селянству. Він заперечує необхідність у подальших соціальних змінах, особливо — революційних. Можливо, катонізм має змогу також очищати совість тих, хто несе найбільшу відповідальність за заподіяний збиток, адже, зрештою, саме військова експансія знищила римське селянство»¹⁴⁶. Далі автор розповідає, що катонізм у своїх ідеологічних проявах демонструє всі ознаки фашизму¹⁴⁷.

Таким чином, цей підхід також не створює чіткого історичного визначення фашизму. Для того, щоб знайти чітку дефініцію фашизму, необхідно підійти до ситуації більш диференційовано. Якщо говорити про правоконсервативні режими, які описує Ян-Вернер Мюллер, то слід знову процитувати І. Валлерстайна: «Щось, що вважається «традиційним», насправді має більш недавнє походження, ніж люди звичайно уявляють собі, виражаючи при цьому консервативні інстинкти певних груп, яким загрожує зниження соціального статусу. Насправді, схоже, ніщо не виникає й не розбудовується так швидко, як «традиція», коли в цьому виникає необхідність»¹⁴⁸. Такого роду «фашизм» є реакцією на периферизацію цілого ряду країн Центральної

¹⁴⁶ Барингтон Мур-младший «Социальные истоки диктатуры и демократии: Роль помещика и крестьянина в создании современного мира» — С.439

¹⁴⁷ Там само С.439-444

¹⁴⁸ Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Том I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. / Иммануил Валлерстайн. — Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. — С.437.

й Південної Європи. Тому ставити його в один ряд з італійським або японським фашизмом і, тим більше, німецьким націонал-соціалізмом не уявляється можливим.

Тому слід визначити фашизм як ідеологію претендентів на регіональне панування й побудову власної світ-імперії. Це єдиний знаменник, що поєднує Японію, Італію й Німеччину. Хоча, звичайно, Третій Рейх набагато більш відповідає цьому визначенню, ніж Італія чи Японія, які все ж таки займають проміжне положення між «традиціоналістськими» і фашистськими режимами в нашому розумінні.

3.3 Германія як перше «незахідне» суспільство, що претендує на гегемонію в ядрі капіталістичної світ-системи

У серпні 2019 року президент Франції Емманюель Макрон виголосив перед послами промову, в якій, характеризуючи ситуацію у світі, сказав: «<...> я б виділив велике потрясіння, котре, без сумніву, спостерігається вперше в нашій історії практично в усіх областях і вирізняється воістину історичними масштабами. У першу чергу, це геополітичні й стратегічні зміни та перестановки. Ми точно є свідками кінця західної гегемонії у світі»¹⁴⁹.

Це твердження досить точно описує переміщення центру ваги ядра капіталістичної світ-системи за межі того, що в останні десятиліття визначається як Захід. Однак саме поняття Заходу неодноразово змінювалося упродовж сучасної історії. Тому стверджувати, що це перший кінець західної гегемонії у світі, було б передчасно.

Створена Бісмарком Німеччина виявляла собою безпрецедентний приклад стрімкого економічного й політичного зльоту, аналогом якого може бути лише піднесення за останні два десятиліття Китаю. Таким чином, німці протягом лише одного покоління пройшли шлях від жителів капіталістичної напівпериферії до світової держави, що претендує на домінування в

¹⁴⁹Макрон Е. Выступление Эммануэля Макрона на совещании французских послов. Сайт Хвиля [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://hvylya.net/analytics/geopolitics/vystuplenie-jemmanujelja-makrona-na-soveshhanii-francuzskih-poslov.html>

континентальній Європі, а потенційно – і на гегемонію в рамках капіталістичної світ-системи. Сьогодні для всіх є звичною думка, що німці – жителі західного світу. Але навіть у першій половині минулого століття це було далеке не очевидно, і в першу чергу, самим німцям.

Починаючи з епохи Просвітництва, колективний «цивілізований» Захід протиставляв себе варварському Сходу¹⁵⁰. Ми можемо навіть знайти той конкретний історичний момент у 70-х роках XVIII століття, коли поняття Цивілізації увійшло у словники та широкий вжиток освічених верств населення¹⁵¹.

У цій ментальній картографії Східній Європі відводилося особливе місце недостатньо цивілізованої території, що все-таки може бути вивільнена з лещат варварства. Цей дискурс й досі живе в євроінтеграційних практиках України та ініціативі «Східного партнерства» ЄС.

Хоча фактично ми зараз говоримо про практику символічного насильства, котра легітимувала абсолютно будь-яку поведінку щодо «варварських» народів. Так, Л. Вулф детально оповідає про те, як «цивілізовані» люди, потрапляючи до Східної Європи, швидко опускалися до використання тілесних покарань та використання «табуйованих» сексуальних практик з місцевими жителями. Оскільки вони ж варвари, а отже, не зовсім люди¹⁵².

Ця ситуація радикально змінилась після того, як у Європі утвердився створений Бісмарком Другий Рейх. Нова політична реальність вимагала нової ментальної конструкції для свого пояснення. Бінарна опозиція між цивілізованою Західною і нецивілізованою Східною Європою тепер була розмита. Простір між цими двома крайнощами був заповнений новим регіоном, що характеризувався домінуючою німецькою культурою, авторитарною державністю та стрімким економічним зростанням.

¹⁵⁰ Вулф Л. Винайдення Східної Європи Мала цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Ларі Вулф. – Київ: СП «Часопис “Критика”», 2009 – с.38

¹⁵¹ Там само с.38

¹⁵² Див. Вулф Л. Винайдення Східної Європи Мала цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Ларі Вулф. – Київ: СП «Часопис “Критика”», 2009. Розділ II. Заволодіваючи Східною Європою: Сексуальність, рабство і тілесне покарання

У цих умовах під час Першої світової війни, 1915 року, Фрідріх Науман видав книгу «Mitteleuropa», де обґрунтовував існування окремого регіону на чолі з Німеччиною¹⁵³.

Таким чином, ментальна карта Європи визначалася взаємодією великих держав. І після краху гітлерівського режиму поняття Центральної Європи було успішно забуто, а його місце, як сфера впливу «Росії», зайняла Східна Європа. Але після краху режимів «народної демократії» цей термін продемонстрував свою здатність до відновлення позицій, і тепер так називають нових «посткомуністичних» членів ЄС.

Але повернемося до першої половини минулого століття.

По суті, в німецькому кейсі виникає перший прецедент інтеграції в ядро капіталістичної світ-системи відносно «незахідного» суспільства. Тому німецька позиція наприкінці XIX – першій половині XX ст. є прямим результатом відчуття своєї відмінності від Західної Європи й США разом із відсутністю бажання припинюватися перед ними. Внаслідок цього на щит було піднята концепція романтичної фольклорної німецької культури, що протиставлялася західним сусідам.

Попри численні культурні контакти із країнами Європи, «протиставлення німецької Kultur французькій та англійській civilisation до кінця XIX – початку XX століття вже набуло антизахідних рис, тоді як під час Першої світової війни воно стало загальним місцем не тільки трактатів філософів і істориків, але й офіційної пропаганди»¹⁵⁴.

Тому, читаючи «Занепад Заходу»¹⁵⁵¹⁵⁶ О. Шпенглера, потрібно розуміти, що це не абстрактна робота, присвячена філософії історії. Це – політичний маніфест, що декларує право і обов'язок Німеччини перебрати на себе роль

¹⁵³ Вулф Л. Винайдення Східної Європи Мала цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Ларі Вулф. – Київ: СП «Часопис “Критика”», 2009 – С.42

¹⁵⁴ Руткевич А. М. Идеи 1914 года [Електронний ресурс] / Алексей Михайлович Руткевич // препринт WP6/2012/03. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: https://www.hse.ru/data/2012/11/19/1248711892/WP6_2012_03.pdf. – С.30

¹⁵⁵ Шпенглер О. Закат Европы. Том 1. Образ и действительность [Електронний ресурс] / Освальд Шпенглер // Библиотека Флибуста. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: <http://flibusta.is/b/141706>.

¹⁵⁶ Шпенглер О. Закат Европы. Том 2. Всемирно-исторические перспективы [Електронний ресурс] / Освальд Шпенглер // Библиотека Флибуста. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: <http://flibusta.is/b/141707>.

Рима, щоб увінчати процес згасання Європи вінцем золотого століття, оскільки вона є носієм більш життєздатної культури, ніж її західноєвропейські конкуренти.

Звичайно, визначення тієї чи іншої нації як західної чи незахідної – це, у першу чергу, прояв балансу сил, що склався у конкретний момент історії. Тут доречно процитувати Баррінгтона Мура-молодшого: «Справжня примара — це теорія соціальної інерції, ймовірно перейнята з фізики. Існує широко розповсюджене припущення в сучасній соціальній науці, що соціальна цілісність не жадає пояснень. Припустімо, у ній немає нічого проблематичного <..>. Зміна – от що потребує пояснення. Це допущення закриває від погляду дослідника вирішальні особливості соціальної реальності. Культура або традиція, якщо скористатися більш простим терміном, – це не те, що існує поза або незалежно від окремих людей, які разом живуть у суспільстві. Культурні цінності не спускаються з небес для впливу на хід історії. Вони – абстракції, створені дослідником на основі спостереження подібностей у груповій поведінці людей або в різних ситуаціях, або по закінченню часу, або з врахуванням обох цих факторів¹⁵⁷.

Якби економічні реалії другої половини XIX – початку XX століття склалися інакше, а військова удача посміхалася німцям на полях Першої світової війни частіше, то Німеччина, ставши гегемоном капіталістичної світ-системи, взяла би на озброєння лібералізм, а в США винайшли свою версію фашизму, відстоюючи регіональне лідерство на своїй півкулі. Але історія не знає умовного способу.

Тому замість нової версії лібералізму в Німеччині після поразки в Першій світовій війні з'явився феномен Консервативної революції. Це поняття першим увів А. Молер у своїй роботі «Консервативна революція в Німеччині 1918–1932»¹⁵⁸, наполягаючи, що консервативні революціонери були не

¹⁵⁷Баррінгтон М. Социальные истоки диктатуры и демократии: Роль помещика и крестьянина в создании современного мира / Мур-младший Баррінгтон. – Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2016. – С.434

¹⁵⁸ Молер А. Консервативная революция в Германии 1918-1932. / Армин Молер. – Москва: Тотенбург, 2017. – 312 с.

попередниками націонал-соціалізму, а його конкурентами, «троцькістами» на ниві національної революції¹⁵⁹.

Така постановка питання, як і весь тон книги, характеризується глибокою й некритичною любов'ю до предмета, що характерна для людей, які ознайомившись з певним колом концепцій, не мали можливості контактувати з соціально-політичною реальністю, котра їх породила.

Перед тим, як братися безпосередньо за опис культурно-ідеологічних процесів, які відбувалися в Німеччині першої половини ХХ століття, передовсім слід згадати книгу П. Бурдьє «Політична онтологія Мартіна Гайдеггера»¹⁶⁰. У ній він досконало препарує соціальні причини Консервативної революції, демонструючи, що вона була породженням масового безробіття серед представників німецької гуманітаристики, що призвело до масового невдоволення технікою взагалі й раціональністю зокрема. Так, завдяки надвиробництву студентів-гуманітаріїв напередодні Великої Депресії 1929–1933 рр. і наявності ще довоєнного кліше про протистояння Культури й Цивілізації, яке легітимізує перевагу німців над французами й англійцями, Консервативна революція стала родючою нивою для ідеологем націонал-соціалізму ще до того, як той став масовим рухом.

Ситуація в РФ, де після розпаду СРСР відбувся короточасний, але інтенсивний ренесанс ідей Консервативної революції, складалася за схожим сценарієм. Як відмітив російський соціолог М. Соколов, «якщо ми подивимося на портрет автора «нового правого» видання, то отримаємо дуже чітку, майже одноманітну картину: «<...> Усі вони були відносно молодими, майже всі вони були столичними інтелектуалами, вони отримали гуманітарну освіту, переважно журналістську, філософську або філологічну на одному з декількох факультетів: філософський факультет МГУ, журналістський факультет МГУ, Літературний інститут ім. Горького, хтось був із ВДІКу. Усі вони, окрім такого типового гуманітарного профілю, були активно залучені в

¹⁵⁹ Там само Розділ І. Проблематика

¹⁶⁰ Бурдьє П. Политическая онтология Мартина Хайдеггера / Пьер Бурдьє. – Москва: Праксис, 2003. – 272 с. – (Серия «Идеологии»).

те, що можна назвати богемним життям. Вони писали пісні, вони випускали свої диски, вони організовували концерти, вони тримали галереї, тобто вони були включені у світ культурного виробництва, а не в академічні структури. Серед них не було жодного соціолога, політолога, психолога, економіста, жодної людини з природознавчою освітою або технічною. <...> Один із центральних напрямків власних текстів – це критика всіх соціальних наук, будь-яких форм соціального детермінізму, економіки – насамперед. Вони вважають, що істину про суспільство потрібно шукати не у вивченні суспільства, а звертаючись до себе, до власної естетичної інтуїції в першу чергу. Грубо кажучи, це теорія, яка ставить соціальний світогляд художників і поетів на порядок вище соціального світогляду вчених»¹⁶¹.

Саме внаслідок таких простих, навіть грубих соціальних причин для офіційної риторики Третього Рейха був характерним показний ірраціоналізм та звеличення ідеалів простого селянського життя. Не останнім чином це було викликано тим, що, як показав у своїх робот А.Туз¹⁶², Німеччина, Японія та Італія разом з усіма їх союзниками мали навіть менший шанс на перемогу у розпочатій ними проти американської гегемонії війні, ніж Наполеонівська Франція у своєму протистоянні з Великобританією. Тому єдине, що їм залишалось, це говорити про перевагу арійської волі над матерією.

Але, якщо для Франції у часи Світової війни «Бета» було характерним постійне коливання між республіканізмом та лібералізмом і прагнення зберегти баланс між природними правами людини та суспільним благом, то німецька традиція, особливо у своїх націонал-соціалістичних проявах, була значно більш послідовна у приматі суверенітету та юридичному позитивізмі,

¹⁶¹Соколов М. М. Новые правые интеллектуалы в современной России [Електронний ресурс] / Михаил Михайлович Соколов // Заседание совместного междисциплинарного семинара Леонтьевского центра и Социологического института РАН «Актуальные проблемы трансформации социального пространства». – 2006. – Режим доступа до ресурсу: <http://leontief-centre.ru/UserFiles/Files/sokolov.pdf>.

¹⁶² 37) Туз А. Цена разрушения. Создание и гибель нацистской экономики [Електронний ресурс] / Адам Туз // Библиотека Флибуста. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: <http://flibusta.is/b/556293/read>.

що наголошував на тому, що у людини існують лише ті права, котрі їй надало суспільство.

3.4 Проблема співвідношення ліберальної політичної доктрини з концепцією суверенітету й демократією

Завершення Першої світової війни стало здебільшого результатом втручання США, котрі почали просувати ідею нового ліберального світового порядку. Цей порядок, на відміну від періоду Британської гегемонії, мав спиратися не на Концерт великих держав, а на мультилатеральне міжнародне співробітництво, режим вільної торгівлі та обмеження державного суверенітету на користь міжнародного права.

Більшість цих тез є для нас самозрозумілими, оскільки ми вирости в епоху, коли міжнародний ліберальний порядок був гарантований США. І навіть СРСР у часи Холодної війни був змушений переважно діяти за встановленими американцями правилами.

Але для німців, які пережили крах своєї великодержавності, були змушені виплачувати величезні репарації та роззброїтися, цей «новий порядок» сприймався як пряме й неприкрите насильство, котре змушувало Німеччину відмовитися від її потенційно можливої величі. Враховуючи, що у німців ніколи не було нестачі в інтелектуалах, почали луhati голоси, спрямовані проти ліберального універсалізму.

У рамках цього підрозділу фокус дослідницького інтересу буде зосереджений на роботах такого видатного критика ліберальної утопії, як Карл Шмітт, який був і є одним з найбільш видатних політичних аналітиків минулого століття. У своїх роботах він передбачив багато, якщо не всі, політичні проблеми сучасного світу, що були викликані послідовним впровадженням у життя ліберальної політичної доктрини, а також продемонстрував глибокий конфлікт між ліберально-ринковою доктриною та демократичними механізмами масової демократії.

Хоча К. Шмітт більше відомий за своє роботою «Поняття політичного»¹⁶³, але пріоритетнішою у межах цього дослідження для нас виступає його стаття «Духовно-історичний стан парламентаризму. Попередні зауваження (Про протилежність парламентаризму і демократії)»¹⁶⁴.

У цій роботі німецький мислитель стверджує, що ми можемо говорити про парламент у кількох площинах. Перш за все, як про практичну річ, корисність котрої визначається мірою її ефективності або відсутності такої. Але К. Шмітт не зупиняється на такій утилітарній позиції. Він говорить про те, що духовна основа кожного ладу визначається цінностями, що лежать в його основі. І ключовою цінністю парламентаризму є віра у публічну дискусію, що приводить до розуміння істини у сфері публічного блага¹⁶⁵. К. Шмітт констатує, що в його часи ця віра вже мертва.

Таким чином, парламентаризм виступає вже не в ролі синоніму демократії, а як інститут, що відсікає народ від влади. Оскільки він більше не механізм пошуку публічного блага, а просто майданчик для торгу між елітами, що використовують депутатів як маріонеток та періодично кидають подачки демосу: «Парламент у наш час сам здається скоріше величезним передпокоєм перед кабінетами або комітетами незримих володарів»¹⁶⁶.

Далі К. Шмітт робить наступний крок і піднімає питання про природу демосу, а значить, і демократії. Хотілося би підкреслити, що його міркування тут йдуть у руслі давньогрецької традиції: він говорить саме про демос, а не цицеронівський *populus*.

К. Шмітт робить акцент на тому очевидному факті, що ми можемо бути рівними або абстрактно, як індивідуальні людські істоти (ліберальна точка зору), і тоді існування будь-яких соціальних груп знаходиться під питанням, або рівними «субстанційно», як члени конкретної групи, що приводить до

¹⁶³Шмітт К. Понятие политического [Електронний ресурс] / Карл Шмітт // Политическая наука: электронная хрестоматия – Режим доступа до ресурсу: <http://read.virmk.ru/h/Shmitt.htm>.

¹⁶⁴ Шмітт К. Духовно-историческое состояние современного парламентаризма. Предварительные замечание (О противоположности парламентаризма и демократии) / Карл Шмітт // Социологическое обозрение. – 2009. – С. 6–16.

¹⁶⁵ Там само С. 7

¹⁶⁶ Там само С.10

того, що рівність перестає бути абстрактною та стає цілком вимірюваною. Звідси він виводить думку, що для того, щоб демос існував як об'єкт у політичній сфері має бути створена ситуація, де «не тільки на тому, що з рівними поводяться рівно, але й з нерівними нерівно. Демократія, таким чином, потребує, по-перше, гомогенності, а по-друге, <...> виключення або знищення гетерогенного»¹⁶⁷. Тому демократія як спосіб озвучення загальнонародної волі є репресивним механізмом, що переносить акцент з прав і свобод особистості на задоволення інтересів суспільства. І першим каменем у фундаменті реальної національної демократії є відмова від визнання рівними усіх людських істот¹⁶⁸.

Звідси він робить висновок, що: «криза сучасного держави пов'язана з тим, що демократія мас, демократія людей [як таких] не може здійснити в реальності жодної державної форми, в тому числі і демократичної держави. Більшовизм і фашизм, навпаки, як і будь-яка диктатура, антиліберальні, але аж ніяк не антидемократичні. В історії демократії було багато диктатур, цезаризмів та інших прикладів того, якими незвичними методами можна надати форму волі народу і створити гомогенність <...> Навіть якщо придушити більшовизм і утримати фашизм на дистанції, криза парламентаризму аж ніяк не буде подолана. Адже вона – не наслідок появи цих своїх супротивників, вона настала раніше за них і триватиме довше, навіть якщо вони зникнуть. Її витоки – у наслідках сучасної масової демократії, а в кінцевому рахунку – у протилежності між ліберальним індивідуалізмом, заснованим на моральному пафосі, і демократичним почуттям держави, охопленої політичними, по своїй суті, ідеалами»¹⁶⁹.

Повернімося до питань, що таке спільнота, як вона існує і чи має вона власні інтереси? У праці «Поняття політичного» К.Шмітт висловив думку, що сфера політичного виникає лише у відносинах інтенсивного антагонізму

¹⁶⁷ Шмитт К. Духовно-историческое состояние современного парламентаризма. Предварительные замечание (О противоположности парламентаризма и демократии) / Карл Шмитт // Социологическое обозрение. – 2009. – С.11

¹⁶⁸ Там само с.13

¹⁶⁹ Там само С.15-16

між групами. Саме ця інтенсивність дозволяє людям вбивати й помирати заради задоволення інтересів своєї спільноти. У своєму вищому прояві політична спільнота утверджується через поняття суверенітету, що дозволяє їй називати ворога ворогом, а друга – другом. К. Шмітт прямо говорив, що якщо група не здатна визначати ворогів і друзів, то в політичному сенсі вона не існує¹⁷⁰.

Звідси він робить висновок, що «заперечення політичного, котре існує у всякому послідовному індивідуалізмі, може й приводить до політичної практики недовіри усім мислимим політичним силам і формам держави, але ніколи не дає істинно позитивної теорії держави та політики. І внаслідок цього існує ліберальна політика як полемічна протилежність державним, церковним чи іншим обмеженням індивідуальної свободи <...>, але немає просто ліберальної політики, а завжди лише ліберальна критика політики»¹⁷¹.

Можна легко побачити, що К. Шмітт послідовно скеровує свою критику проти ключової проблеми ліберальної політичної теорії, а саме: протистояння між принципом методологічного індивідуалізму та процесом утворення спільнот. З ліберальної точки зору, будь-яка організація є асоціацією вільних індивідів, які приймають у ній участь задля досягнення власної вигоди. Таким чином, ліберальна доктрина відмовляє спільнотам у праві на окремі інтереси, котрі могли б радикально відрізнитися від цілей індивідів, які входять до її складу, що неминуче призводить до відкидання ідеї публічного блага або її радикальної редукції.

Сам факт функціонування демократії ставить під питання ключову цінність ліберального мислення, а саме: священне та недоторканне право приватної власності. Адже, якщо інтереси суспільства ввійдуть у конфлікт з інтересами окремих індивідів чи навіть класів, «неосвічена» більшість може прямо на нього зазіхнути. Тому факт функціонування демократичних

¹⁷⁰ Шмітт К. Понятие политического [Електронний ресурс] / Карл Шмітт // Политическая наука: электронная хрестоматия – Режим доступа до ресурсу: <http://read.virmk.ru/h/Shmitt.htm>.

¹⁷¹ Там само.

механізмів та існування суверенних держав ставить під загрозу реалізацію роботи саморегульованого ринку та існування ліберального індивіда.

Цю думку підхоплює Шанталь Муфф у статті «Карл Шмітт та парадокс ліберальної демократії»¹⁷². У ній він висуває твердження, що повністю та послідовно втілена в реальність ліберально-ринкова утопія передбачає лише один спосіб вирішення проблем – звернення до суду, якщо виникла суперечність у тому, чи були чийсь індивідуальні права порушені в якійсь конкретній ситуації.

По суті, ця модель вже реалізована в межах ЄС. Це продемонстрували Дж. Капорасо та С. Тарров у статті «Поланьї в Брюсселі: наднаціональні інститути та транснаціональне вбудовування ринків»¹⁷³, де вони стверджували, що в сучасних умовах функція демократичного контролю над ринком перейшла до наднаціональних інституцій, наприклад, Суд Європейського Союзу. Алі розглянуті в ньому юридичні кейси вирішувалися на користь «ринку» за рахунок суверенітету держав-членів, і ця тенденція отримала своє продовження. Тому кожен дослідник, який пише про кризу ЄС у руслі традиції, започаткованої К. Поланьї, неминуче згадує цю статтю як приклад неймовірної помилки.

Нарешті, слід звернутися до невеликої роботи К. Шмітта «Епоха деполітизацій та нейтралізацій»¹⁷⁴, у якій він стверджує, що кожний соціум прагне до громадської згоди (деполітизації) у рамках болісних для нього сфер. Як легко помітити, на практиці це означає, що «фашизм», у широкому значенні цього слова, прагне деполітизувати матеріальну нерівність, підмінивши її різними формами «органічної» національної єдності; комунізм прагне витиснути ринкову динаміку й «природні права людини», а лібералізм

¹⁷²Див. Муфф Ш. Карл Шмітт и парадокс либеральной демократии / Шанталь Муфф. // Логос. – 2004. – №6. – С. 140–153.

¹⁷³Див. Caporaso, J. Polanyi in Brussels: Supranational Institutions and the Transnational Embedding of Markets.[Електронний ресурс]/ J. Caporaso, & S.Tarrow, International Organization, 63(4), – 2009 – 593-620.– режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/40345950>

¹⁷⁴Шмітт К. Эпоха деполитизаций и нейтрализаций / Карл Шмітт. // Социологическое обозрение. – 2001. – С. 48–58.

– державний суверенітет і політику як таку, звівши все до взаємодії автономних індивідів у рамках саморегульованого ринку.

Таким чином, К. Шмітт передбачив тріумф політики ідентичності. Якщо демократичні механізми більше не наважуються втручатися в ринкову динаміку, а війна між державами перебуває поза законом, то це єдиний спосіб, який залишається для формування кліважів між групами.

Продовжуючи думку про незаконність війни, у книзі «Теорія партизана»¹⁷⁵ він стверджує, що, оголосивши війну протизаконною, ліберали тим самим створюють простір ні війни, ні миру, для якого характерні хиткий порядок і дифузійне насильство. Отже, К. Шмітт, по суті, пророкує виникнення феномену міжнародного тероризму й гібридних війн за десятиліття до їхньої появи.

Станом на 2020 рік можна констатувати, що К. Шмітт неймовірно точно діагностував усі вроджені вади ліберальної утопії. Але якщо у XX столітті пороки системи знаходилися під контролем «природних» неліберальних інституцій та гегемонії США на глобальній арені, то у процесі послаблення американської гегемонії та тріумфу глобалізації проблеми, визначені К. Шмітом, почали знову виринати назовні.

Таким чином, протягом останніх років ми стали свідками появи масових демократичних «популістських» рухів, що ставлять під загрозу монополію на символічне насильство з боку «освічених верств» населення. Такі рухи, як правило, очолювані харизматичними політиками, які позиціонують себе не просто як виразників волі народу в боротьбі з елітами, а фактично як його буквальне втілення: Д. Трамп, В. Орбан, В. Путін, Р. Ердоган тощо.

І все це знаходиться у ході реальних (США та РФ) або фіктивних та риторичних спроб відновити свій суверенітет та взяти під контроль демократичних механізмів ринкову стихію (Україна, члени ЄС). Таким чином, ми знаходимося в ситуації, коли ліберальна демократія переживає

¹⁷⁵ Шмітт К. Теория партизана / Карл Шмітт. – Москва: Праксис, 2007. – 301 с.

глибоку кризу, котра потенційно відкриває двері для витворення нової генерації фашистських режимів.

Звісно, ще зарано говорити про це, але ми вже маємо ряд регіональних держав з сильними авторитарними тенденціями та акцентом на традиціоналізмі як засобі легітимації режиму: РФ, Іран, Туреччина тощо.

РОЗДІЛ IV. МАРКСИСТСЬКА УТОПІЯ, КОМУНІСТИЧНІ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

4.1 Марксизм як теорія й філософія революції

Цей розділ слід розпочати з думки П'єра Бурдьє, що «філософська точка зору завжди гомологічна, з точністю до системи, «наївної» етико-політичної точки зору»¹⁷⁶, і зробити короткий нарис того інтелектуального клімату, в якому зародився марксизм.

Так, у ХІХ столітті домінуючою, а значить, легітимуючою філософською точкою зору для політико-економічної ситуації в Німеччині були такі ідеалістичні філософські системи, як гегельянство та кантіанство. Така ситуація була спричинена тим, що мораль і політична легітимність прямо виводилися з існування Бога, який, у випадку гегельянства, прямо надавав історії зміст та мету. Саме тому для комуністів думка про те, що «Бога немає», була вкрай важливою, оскільки християнство у своїй політичній іпостасі наполягало, що монархи правлять за божественним велінням, а підтримувати монархічний принцип – це релігійний обов'язок кожного вірянина, а не якась там особиста справа.

Цей перехід до матеріалізму К. Маркс описує таким чином: «Молоді гегеліянські ідеологи, не зважаючи на те, що їхні [думки] фрази «мали захитати світ», є найбільші консерватори. Наймолодші з них знайшли правдивий вияв для своєї діяльності, коли почали запевняти, що борються тільки проти «фраз». Вони забувають тільки, що самі протиставляють цим фразам теж тільки фрази та що, коли борються тільки проти фраз сьогоденного дійсного світу, то зовсім не борються тим проти цього світу. Єдині наслідки, що їх спромоглася дати ця філософська критика, — це деякі, та й то однобічні, релігійно-історичні тлумачення християнства; всі інші твердження їхні — це нові прикраси їхніх претензій на те, що їхні малозначні тлумачення являють собою [всі] відкриття світо-історичної ваги. Жодному з

¹⁷⁶ Бурдьє П. Политическая онтология Мартина Хайдеггера / Пьер Бурдьє. – Москва: Праксис, 2003. – С.84-85

цих філософів не спало на думку дослідити зв'язок між німецькою філософією та німецькою дійсністю, зв'язок між їхньою критикою та власним їхнім матеріальним оточенням»¹⁷⁷. Направду, така характеристика була справжнім екстремізмом по мірках того часу.

Однак якщо аналізувати радянські варіанти теорії модернізації, то слід розглядати роботи, що стали основою зовнішньої й внутрішньої політики СРСР. Насамперед варто згадати роботу В.І. Леніна «Імперіалізм як вища стадія капіталізму»¹⁷⁸ (1917), де він висловлює думку, що для сучасного світу характерний процес максимальної концентрації капіталу й ресурсів у руках невеликої групи осіб, що призводить до утворення економічних монополій¹⁷⁹ і формування всевладної фінансово-політичної олігархії¹⁸⁰. Далі він стверджує, що подібного роду політико-економічна конфігурація веде до розділу світу між декількома найбільшими імперіалістичними державами¹⁸¹, які після цього майже неминуче прийдуть до конфлікту між собою¹⁸².

Потрібно розуміти, що вся ця робота, хоча вона досить точно описує стан речей у сучасному для Леніна світі, написана на протипагу статті Карла Каутського «Ультраімперіалізм»¹⁸³ (1914). У цій статті Каутський доводив, що імперіалізм – це передостання стадія капіталізму, а останньою стане ультраімперіалізм, коли, кажучи сучасною мовою, світ стане остаточно глобалізованим і відбудеться глобальна монополізація капіталу.

Це тільки на перший погляд теоретична дискусія. Насправді, якщо вірити Каутському, марксистки мають вичікувати, доки не настане епоха глобальної інтеграції, і тільки потім провести Комуністичну революцію в глобальному масштабі, а Ленін керується тим, що революцію треба робити зараз, коли

¹⁷⁷ Німецька ідеологія. Розділ ФОСРБАХ. Протилежність матеріалістичного та ідеалістичного поглядів. Цитата за <https://vpered.wordpress.com/2013/03/14/marx-engels-deutsche-ideologie/>

¹⁷⁸ Ленін В. І. Империализм, как высшая стадия капитализма Источник: <https://leninism.su/works/66-tom-27/2080> [Електронний ресурс] / Владимир Ильич Ленин – Режим доступу до ресурсу: <https://leninism.su/works/66-tom-27/2080>.

¹⁷⁹ Там само. Розділ I

¹⁸⁰ Там само. Розділ III

¹⁸¹ Там само. Розділ VI

¹⁸² Там само. Розділи VII та X

¹⁸³ Kautsky K. Ultra-imperialism [Електронний ресурс] / Karl Kautsky. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1914/09/ultra-imp.htm>.

капіталісти вбивають один одного, тим самим даючи шанс робітничому класу.

Наступний документ – це «Діалектичний та історичний матеріалізм»¹⁸⁴ (1938) за авторством І.В. Сталіна. Для нього характерні спроби підвести філософську базу під конкретну політичну позицію, тим самим надавши їй універсальний і неминучий характер законів природи. Це вилилося у формування п'ятичленної схеми історії: «Історія знає п'ять основних типів виробничих відносин: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, соціалістичний»¹⁸⁵. При цьому акцент робився саме на загостренні класових протиріч та швидкі зміни: «Якщо перехід повільних кількісних змін у швидкі й раптові якісні зміни становить закон розвитку, то ясно, що революційні перевороти, чинені пригнобленими класами, представляють зовсім природне й неминуче явище. Виходить, перехід від капіталізму до соціалізму й звільнення робітничого класу від капіталістичного тиску можуть бути здійснені не шляхом повільних змін, не шляхом реформ, а тільки лише шляхом якісної зміни капіталістичного ладу, шляхом революції. Виходить, щоб не помилитися в політиці, треба бути революціонером, а не реформістом»¹⁸⁶.

Далі Сталін, спираючись на матеріалістичне світосприйняття, стверджує, що немає ніяких вічних істин, а значить, існує можливість створити науку про людське суспільство: «<...> наука про історію суспільства може стати такою ж точною наукою, як, скажімо, біологія, здатна використовувати закони розвитку суспільства для практичного застосування. <...> Виходить, соціалізм із мрії про краще майбутнє людства перетворюється в науку»¹⁸⁷.

Далі в пункті, присвяченому історичному матеріалізму, Сталін стверджує: «Виходить, найпершим завданням історичної науки є вивчення й розкриття законів виробництва, законів розвитку продуктивних сил і

¹⁸⁴ Сталин И. В. О диалектическом и историческом материализме [Электронный ресурс] / Иосиф Виссарионович Сталин – Режим доступа до ресурсу: https://www.marxists.org/russkij/stalin/t14/t14_55.htm.

¹⁸⁵ Там само

¹⁸⁶ Там само

¹⁸⁷ Там само

виробничих відносин, законів економічного розвитку суспільства»¹⁸⁸. При цьому він затверджує примат виробництва над виробничими відносинами, аргументуючи це тим, що виробництво ніколи не стоїть на одному місці, тому, коли з'являється конфлікт між виробництвом і виробничими відносинами, виникає можливість революції.

Таким чином, на основі цих двох ключових праць вождів СРСР і будувалася зовнішня й внутрішня політика радянської частини комуністичного блоку аж до самого його кінця. Вона припускала, що в силу внутрішніх антагонізмів, властивих капіталізму, імперіалістичні держави будуть ставати усе більш роз'єднаними між собою, прагнучи погасити внутрішні протиріччя за рахунок зовнішніх завоювань.

4.2 Перше покоління американських теорій модернізації як відповідь на комуністичну загрозу

Закінчення Другої світової війни ознаменувало собою початок геополітичного протистояння між США та СРСР. Керуючись своїми «науковими» ідеологічними установками, Москва активно прагнула експортувати комуністичну революцію в щойно звільнені від колоніального ярма країни, які стали Третім світом. За контроль над ним і велася боротьба між «Вільним світом» та Східним блоком.

Така ситуація вимагала безсумнівної й швидкої реакції з боку Вашингтона. Одним з аспектів такої реакції стало формування теорії модернізації. Її завданням було, згідно з висловленням Артура Шлезингер-молодшого, «у дуже американській спосіб переконати країни, що розвиваються, засновувати свої революції на ідеях Локка, а не Маркса»¹⁸⁹.

Створена американцями теорія модернізації значною мірою була дзеркальним відображенням радянських підходів. Якщо в Радянському Союзі бачили себе зразком світлого соціалістичного теперішнього, то американці

¹⁸⁸ Сталин И. В. О диалектическом и историческом материализме [Електронний ресурс] / Иосиф Виссарионович Сталин – Режим доступу до ресурсу: https://www.marxists.org/russkij/stalin/t14/t14_55.htm.

¹⁸⁹ Gilman N. Mandarins of the Future Modernization Theory in Cold War America / Nils Gilman. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2003. – С.10

вважали США прикладом становлення унікального вільного суспільства¹⁹⁰, що автоматично робило їх кращою державою на планеті¹⁹¹.

Але якщо у комуністів вже була під це готова універсалістська ідеологія, то у США виникла проблема: якщо їхня держава така унікальна, то як її досвід можна скопіювати в країнах, що розвивалися за іншим шаблоном?

Вихід було знайдено. Якщо СРСР будував свій підхід на домінанті сфери виробництва та «об'єктивних» протиріччях, що виникають у сфері виробничих відносин, то американці використовували роботи Т. Парсонса, котрий, спираючись на свою рецепцію робіт Макса Вебера, вірив, що джерело змін у суспільстві знаходиться не у сфері виробництва, а в ідеалістичних концепціях, що опановуються людськими розумами^{192 193}.

Модерн визначався як час, коли традиційні марновірства повинні поступитися місцем капіталістичній «західній» раціональності. Процес модернізації повинен був зробити тубільців такими ж, як жителі розвинутих країн. Тобто вся різноманітність традиційних суспільств: африканських, азійських, латиноамериканських тощо, в остаточному підсумку мала бути зведена до єдиного північноамериканського зразка, а локальні культури залишаться на рівні екзотики, попрощавшись із більшістю своїх одвічних цінностей¹⁹⁴.

Комунізм вважався одним з можливих відхилень на шляху до світлого капіталістичного майбутнього. Тому обов'язком США була допомога країнам, що розвиваються, якнайшвидше досягти капіталістичного процвітання й демократії¹⁹⁵.

Представники теорії модернізації були настільки певні у своїх міркуваннях, що прагнули редукувати політичну сферу в ході реалізації своїх ідей через думку, що достатньо лише прийняти правильні закони й

¹⁹⁰ Gilman N. *Mandarins of the Future Modernization Theory in Cold War America* / Nils Gilman. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2003. – С.63

¹⁹¹ Там само, С. 66

¹⁹² Там само С.81

¹⁹³ Там само С. 92-93

¹⁹⁴ Там само, С. 81

¹⁹⁵ Там само, С 69-70

реалізувати правильні проекти, як скрізь настане світле капіталістичне майбутнє. І чим менше в них виходило досягати успіхів на місцях, тим більш авторитарними й наполегливими вони ставали. Якщо факти суперечать теорії, тим гірше для фактів. І взагалі, у всьому винні тубільці, які не можуть повторювати чіткі кроки «білої людини»¹⁹⁶.

З точки зору практичних планів, цей підхід спирався на домінуюче у ті часи кейнсіанство. Кейнсіанська ортодоксія вважала, що за наявності досить потужного джерела інвестицій можна провести інтервенцію, яка стимулює попит. Таким чином, США можуть на зовнішній арені повторити успіх Нового курсу Ф. Д. Рузвельта, який вивів Америку з Великої Депресії. Успіх післявоєнного відновлення Європи згідно із планом Маршалла посприяв цьому переконанню. Щоправда, в країнах, населення яких складалось не з висококваліфікованих робітників, а із учорашніх селян, усе відбувалось якось помітно гірше¹⁹⁷.

Очевидно, що науковості в цих пунктах не більше, ніж у роботі Сталіна, розглянутій вище. Моментом краху першої фази теорії модернізації стала війна у В'єтнамі. Тоді соціологи й економісти переконали уряд США, що якщо швидко вторгнутися та відповідно до їхніх рекомендацій навести там порядок, то настане процвітання, і триумфальний хід комунізму в регіоні буде зупинено. Як ми знаємо, щось пішло не так, і американська армія загрузла в багаторічній брудній партизанській війні без усякої надії на перемогу.

«Фінальною» точкою у цьому напрямку американської соціально-економічної думки стала робота С. Гантінгтона «Політичний порядок у мінливих суспільствах»¹⁹⁸. Будучи політологом, цей дослідник поставив собі за мету реанімувати політичну сферу. Він успішно показав, що ріст рівня життя веде не до стабільності й процвітання, а навпаки, дестабілізує

¹⁹⁶ Gilman N. *Mandarins of the Future Modernization Theory in Cold War America* / Nils Gilman. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2003 – С.12

¹⁹⁷ Там само, С. 68-69

¹⁹⁸ Хантингтон С. *Политический порядок в меняющихся обществах* / Сэмюэл Хантингтон. – Москва: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

соціум¹⁹⁹. Протиотрутою від такого стану, який він назвав преторіанським суспільством, Гантінгтон вважав створення надійних політичних інституцій, насамперед політичних партій²⁰⁰. Однак він також вказував, що це далеко не миттєвий процес.

Окрім того, Гантінгтон стверджував, що якщо на ранніх стадіях преторіанського суспільства вчинити військовий переворот, то новостворена диктатура зможе взяти під контроль ситуацію, придушити деструктивні – перш за все комуністичні – тенденції, та швидко провести необхідні реформи. Незабаром після цього в низці країн Африки, Латинської Америки та Близького Сходу відбулися військові перевороти, що привели до влади ряд проамериканських режимів²⁰¹. Найбільш відомим прикладом є А. Піночет.

Ніл Гілман вважав, що занепад теорії модернізації пов'язаний з радикальними змінами на американській внутрішньополітичній арені²⁰², але взявши за основу світ-системний підхід, можна зробити інший висновок. У 1970-ті роки США пережили сигнальну кризу гегемонії, що змусило їх переорієнтуватися з кейнсіанської на неоліберальну політику, а військові режими були набагато надійнішими й вимагали набагато менше інвестицій, ніж побудова реально працюючих демократій.

На цьому фоні подальші дослідження в сфері модернізації розгорталися за двома основними лініями: військово-фіскальна теорія держави й теорія залежного розвитку і світ-системний аналіз.

4.3 Формування світ-системного аналізу та військово-фіскальної теорії держави

У 70-х роках минулого століття стало очевидно, що і американська, і радянська теорія модернізації не відповідають реальності. З одного боку, Третій світ захлинався у громадянських війнах та військових переворотах і

¹⁹⁹ Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Сэмюэл Хантингтон. – Москва: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

²⁰⁰ Там само, Див. Розділ I. Политический порядок и политический упадок.

²⁰¹ Там само, Див. Розділ IV. Преторианство и политический упадок.

²⁰² Gilman N. Mandarins of the Future Modernization Theory in Cold War America / Nils Gilman. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2003 – С.13-14.

не наближався до стандартів західної демократії. З іншого боку, незважаючи на наявність чисельних та вмотивованих прихильників комунізму в країнах Третього світу, зі спробами СРСР експортувати революцію не склалося. «Народні» режими, як правило, установлювалися в результаті прямої збройної інтервенції або тривалої партизанської боротьби, що ставило під питання прогресивний характер комуністичного блоку та марксистську концепцію революції.

Відповідь на інтелектуальний вакуум, що склався у результаті краху першого покоління теорій модернізації, прийшла з боку двох радикально різних підходів.

З одного боку, у Латинській Америці зародилася теорія залежного розвитку. Країни Південної Америки звільнилася від колоніальної залежності на сто років раніше, ніж інші частини світу. Після отримання незалежності та протягом усього ХІХ століття на цьому континенті відбувалися громадянські війни та військові перевороти, так само, як і в нових африканських та азійських державах.

Після того, як усі північноамериканські зусилля потерпіли крах, місцеві інтелектуали почали розробляти власні соціальні теорії, пояснюючи причини тяжкого становища їх континенту.

Піонером цього напрямку став аргентинський економіст і високопоставлений функціонер ООН Рауль Пребиш, який у 1950 році висунув гіпотезу, відому як «модель Пребиша-Зингера». Згідно з нею, «в довгостроковій перспективі експортні ціни на сировинні товари падають стосовно імпорتنих цін на імпортовані готові промислові вироби, <...> співвідношення експортних цін на сировину й імпорتنих цін на готові товари міняється на користь готових товарів і відбувається стабільне погіршення так званих умов торгівлі. У силу цього, економічне становище країн-експортерів сировинних товарів (держав, що розвиваються) поступово погіршується»²⁰³.

²⁰³ Модель Пребиша-Зингера [Електронний ресурс] // Всероссийская академия внешней торговли – Режим доступу до ресурсу: <http://www.vavt.ru/wto/wto/Prebish-Singerthesis>.

Таким чином, спеціалізація на виробництві сировинних товарів є економічно не вигідною, що спростовує закон відносної переваги Д. Рикардо та показує, що вільна торгівля не завжди є вигідною, тим самим підсилюючи аргументи Фрідріха Ліста.

Саме Р. Пребишу належить термін «периферійний капіталізм» і визначення Центру-Периферії як приклада нерівноправного ринкового обміну. Оскільки він був класичним економістом, всі його «раціоналізаторські пропозиції» обмежувалися імпортозаміщенням і створенням сировинного картелю, котрий втримує ціни на сировину стабільними в незалежності від ринкової кон'юнктури. Як мінімум один такий картель був створений і відомий усім під назвою ОПЭК.

Марксистські товариші пішли далі. Теотоніу дус Сантус, спираючись на роботу В. І. Леніна «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму», показав, що економічна залежність неминуче супроводжується політичною. Тому місцеві олігархи та їхня клієнтела відчувають набагато більшу прихильність і спільність із правлячими класами західних держав, ніж із власним народом²⁰⁴.

Вершиною розробки теорії залежного розвитку стала стаття видатного економіста А. Г. Франка «Розвиток нерозвиненості»²⁰⁵. В ній він показав, що, незважаючи на популярну точку зору, ніби в нерозвинених країнах співіснують два суспільства: традиційне й модерне, котре копіює західні зразки, насправді, це одне суспільство, побудоване за схемою метрополія-колонія. Місцеві столиці оббирають окраїни, будуючи свій достаток за рахунок сировинної ренти та передаючи більшу частину зароблених капіталів далі в західні країни. Так формується станово-олігархічне суспільство, яке розвиває нерозвиненість, поглиблюючи своє відставання від

²⁰⁴ Теотониу Д. С. Структура зависимости [Електронний ресурс] / дус Сантус Теотониу // Скепсис. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: https://scepsis.net/library/id_2297.html.

²⁰⁵ Франк А. Г. Развитие неразвитости [Електронний ресурс] / Андре Гундер Франк // Спільне. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <https://commons.com.ua/uk/razvitie-nerazvitosti/>.

передових держав у міру поглиблення своєї інтеграції у світовий ринок як постачальника сировини.

Наступним етапом розвитку цієї думки стали роботи І. Валлерстайна, Дж. Аррігі та А. Г. Франка, що заклали основу світ-системного аналізу. Суть більшості з них було докладно викладено у першому розділі цього дослідження. І тому не бачимо необхідності повторюватися ще раз.

Ключова проблема цього підходу полягає в тому, що, завдяки започаткованому І. Валлерстайном широкому синтетичному підходу, практично неможливо провести чіткі межі між різними аналітичними категоріями. І, як стверджує Ч. Тіллі, «світ-системні дослідження так і не змогли розробити скільки-небудь струнку теорію щодо того, як саме реальні організаційні структури держав пов'язані з позицією цих держав у світовій системі. Валлерстайн, наприклад, описуючи голландську гегемонію (том II, глава 2) в XVII в., не дає ніякого пояснення структурі голландської держави – тим більше того, чому голландці процвітали в своїй аж ніяк не потужній, надлегкій державі в той час, як їхні сусіди створювали значні цивільні структури та регулярні армії»²⁰⁶. Саме на це питання спробували відповісти представники військово-фіскальної теорії держави.

Цей напрям започаткував Барінгтон Мур-молодший, роботу якого ми детально розбирали в попередньому розділі. Більш детально відносини громадян та держави проблематизували двоє його ключових учнів: Теда Скочпол і Чарльз Тилли.

Будучи історичними соціологами та прихильниками «правильної» соціальної науки, вони не створювали широких оглядових панорам, подібно до представників світ-системного аналізу. Замість цього вони займалися компаративіським аналізом чітко окреслених кейсів.

У своїй книзі «Примус, капітал і європейські держави. 990-1992 рр.» Чарльз Тіллі порівнював механіку функціонування держави з організованою

²⁰⁶ Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990– 1992 гг. / Чарльз Тилли. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2009. – С.35.

злочинністю. На його думку, держава існуватиме тривалий час лише у тому випадку, якщо вона може підтримувати стандарт насильства, котрий задається найсильнішою державою регіону.

У наслідок цього держава змушена розвивати свою економіку та механізми збору податків, що призводить до розвитку її економіки та ускладнення бюрократичного апарату. Всього Ч. Тіллі виділяв три типи держав²⁰⁷.

1. Держави концентрованого примусу. До них відносяться великі селянські імперії, правителі яких змушують своїх підданих працювати на них під загрозою насильства. Яскравий приклад Московське царство у більшості своїх реінкарнацій.

2. Держави концентрованого капіталу. Ч. Тіллі наводить приклад Венеції, де флот і армію напрямую оплачували місцеві олігархи, практично не залучаючи примус до свого населення під час війн.

3. Держави змішаного типу. Вони мали і сільські території, і багаті міста, що в комбінації робило їх більш гнучкими. На думку автора, саме такий тип держави показав себе найбільш життєздатним і, врешті-решт, еволюціонував у сучасні йому європейські національні держави.

Інша справа, що відсутність великих воєн та глобалізована економіка призвели до того, що, починаючи з 90-х років минулого століття, інститут держави та всі пов'язані з ним поняття почали потроху відмирати. Тільки зараз ми можемо стверджувати, що бачимо можливість зміни цієї тенденції.

Теда Скочпол також працювала на ниві військово-фіскальної теорії. Але якщо Ч. Тіллі цікавився розвитком держав, то вона зосередилася на їхньому розпаді. Найбільш відомою працею Т.Скочпол є книга «Держави й соціальні революції. Порівняльний аналіз Франції, Росії й Китаю»²⁰⁸. В ній вона показала, що три великі Революції, що багато в чому визначили політичний ландшафт і культуру нашої планети, були викликані схожими причинами.

²⁰⁷Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990– 1992 гг. / Чарльз Тилли. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2009. – С.48-49

²⁰⁸Скочпол Т. Государства и социальные революции: сравнительный анализ Франции, России и Китая / Теда Скочпол. – Москва: Издательство Института Гайдара, 2017. – 552 с.

Насамперед, усі ці три держави визначав імперський спосіб правління. Тобто в них на місцях влада зберігалася за традиційною елітою, яка виконувала адміністративні функції, у тому числі й збір податків. Коли на тлі затяжних війн держава починали відчувати нестачу податків, та намагалася їх підвищити, то місцева еліта починала саботувати її заходи, провокуючи внутрішньоелітний конфлікт, який закінчувався колапсом держави²⁰⁹. У всіх трьох випадках держава відновила і після фізичного знищення регіональних еліт перейшла до бюрократичної структури прямого правління, хоча й понесла в ході цього процесу неймовірні економічні втрати.

Але, завдяки створенню бюрократичної інфраструктури прямого правління, уряд одержував можливість зібрати набагато більше податків, не ділячись з місцевими елітами, і мобілізувати маси на свій захист у радикально більших масштабах, чим раніше. Що й стало фундаментом військових успіхів як французького, так і радянського революційних режимів²¹⁰.

Але чому в XX столітті результатом таких революцій у Російській і Китайській імперіях став комунізм?

Цю тему глибоко розкрив американо-російський історик Теодор Шанін, котрий у своїй книзі «Революція як момент істини. Росія 1905—1907 гг. —> 1917—1922 рр.»²¹¹ показав, що традиційна селянська мораль за своєю природою соціалістична. Оскільки, через низьку продуктивність традиційного землеробства і його велику трудомісткість, індивідуальне землеробство практично неможливе, то селяни-общинники у традиційному суспільстві займаються землеробством колективно і перерозподіляють надлишки між собою. Тому їм вкрай просто пояснити, що при комунізмі в поміщика віднімуть землю та передадуть у суспільне користування, що радикально збільшить аграрний фонд їхнього села. По суті, аграрний

²⁰⁹Скочпол Т. Государства и социальные революции: сравнительный анализ Франции, России и Китая / Теда Скочпол. – Москва: Издательство Института Гайдара, 2017. –С.93

²¹⁰Там само. Див. Заключение

²¹¹Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905—1907 гг. —> 1917— 1922 гг / Теодор Шанин. – Москва: «Весь Мир», 1997. – 560 с.

«комунізм» – це нормальний стан для традиційного селянського суспільства, в якому вихід із громади й експлуатація своїх односільчан є глибоко аморальним явищем²¹².

У цьому розділі було показано політичну ангажованість матеріалізму та ідеалізму. Якщо ідеалізм, з його ідеєю позасвітнього та надприроднього морального ідеалу, активно використовувався у легітимації status quo та збереженні позицій правлячих соціальних груп, то матеріалізм наголошував на тому, що оточуюча нас суспільна реальність є плодом людських зусиль, а отже, її можна змінити на краще.

Ця лінія проходить від протистояння правих і лівих гегельянців у Німеччині до програмних творів Леніна і Сталіна, з одного боку, та першого покоління теорії модернізації, з другого, коли Т. Парсонс та його послідовники шукали джерело соціальних змін у ідеалістичних настановах соціальної поведінки.

Починаючи з 70-х років минулого століття, ситуація змінилась. Соціальні науки значною мірою звільнилися з лабет філософії та розпочали працювати у по-справжньому автономному інтелектуальному полі. Внаслідок цього ми отримали нові, значно більш детальніші, рецепції тих періодів історії, коли були створені наша соціально-політична реальність та уявлення про бажане майбутнє.

²¹²Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905—1907 гг. —> 1917— 1922 гг / Теодор Шанин. – Москва: «Весь Мир», 1997. – С.205-206

ВИСНОВКИ

У даній роботі ставиться питання використання різних теорій модернізації як засобів символічного насильства в ході боротьби за гегемонію під час Революційних та Наполеонівських війн, а також Першої та Другої світових воєн, або, користуючись термінологією І. Валлерстайна, світових війн «Бета» та «Гамма»²¹³. У ході дослідження піднімається характер ранніх теорій модернізації та їхню схильність обіцяти вирішення актуальних соціальних проблем свого часу через створення образу утопічного майбутнього, що відрізняло їх від більш ранніх засобів символічного насильства, які апелювали до традиції або релігійних ідеалів.

Для впорядкування політико-філософського матеріалу в цьому дослідженні виділено три основні різновиди утопій, котрі знайшли свої відображення у відповідних державах:

- 1) утопія держави-суспільства – Наполеонівська Франція та Третій Рейх;
- 2) ліберальна утопія – держави-гегемони Великобританія та США;
- 3) марксистсько-комуністична утопія – СРСР та КНР.

Спираючи на роботи К. Поланьї «Велика трансформація: політичні й економічні джерела нашого часу»²¹⁴ та П. Розанвалона «Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку»²¹⁵ проведена історична реконструкція становлення доктрини ринкового лібералізму в умовах Великобританії останньої чверті XVIII–першої третини XIX ст. Ця реконструкція продемонструвала, що доктрина ринкового лібералізму створена у відповідь на задоволення запиту на соціальну справедливість, котрий виник внаслідок

²¹³ Валлерстайн І. Три отдельных случая гегемонии в истории капиталистической мир-экономики [Електронний ресурс] / Иммануил Валлерстайн – Режим доступа до ресурсу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/vall_tri.php.

²¹⁴ Поланьї К. Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени / Карл Поланьї. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2002. – 320 с

²¹⁵ Розанваллон П. Утопический капитализм. История идеи рынка / Пьер Розанваллон. – Москва: Новое литературное обозрение, 2007. – 256 с.

розпаду традиційного суспільства, що базувалося на перерозподіленні продуктів всередині громади.

Опір традиційного суспільства, очолений землевласницькими елітами, вилився у створення системи Спінхемленда, котра гарантувала «право на життя» всьому населенню Великобританії, але при цьому призвела до створення та утвердження культури бідності та паразитування на державній допомозі. Концепція саморегульованого ринку давала аргументи на користь згортання цієї соціальної програми. Вона стверджувала, що стихійний розподіл праці дозволить кожному бідняку знайти собі роботу, котра забезпечить йому прожитковий мінімум.

На зовнішній арені цей аргумент дозволяв переконувати інші держави, що, якщо вони лібералізують доступ британських товарів до свого внутрішнього ринку, то це дозволить їм досягти процвітання. Найбільшою перемогою у цьому плані став Договір Ідена 1786 року, який відкрив внутрішні та колоніальні ринки Франції для англійського промислового імпорту.

Цей договір спровокував крах французької економіки, що призвело до початку революції, котра вилилося у 30 років безперервних воєн. При цьому Перша Республіка стала першою спробою втілити опонуючу що до ринкової утопії утопію держави-суспільства. По суті, було реанімовано поняття цицеронівської республіки як альтернативи «англійському» ринковому суспільству.

Розглядаючи процеси формування фашистських режимів у Європі та Азії, у цьому дослідженні була зроблена спроба дати чітке визначення фашизму. В ході проведеної роботи було показано, що «фашизм» це скоріше синдром, ніж ідеологія. І це визначення використовується як для периферійно-традиціоналістських, так і для агресивно-мілітаристських режимів. Хоча функціонування та створення цих двох різновидів правих режимів не мають під собою спільних соціальних причин.

Тому у рамках цієї роботи було вирішено звужити використання терміну фашизм для визначання агресивно-мілітаристських режимів, що прагнуть

створити власну світ-імперію та втілити в життя утопію держави-суспільства. При цьому хотілося би підкреслити, що «чистим» проявом такої «ідеології» є лише націонал-соціалізм, а італійський фашизм та японський мілітаризм займають компромісну позицію між периферійними-традиціоналістськими режимами та нацизмом.

Унікальність позиції Німеччини викликана тим, що будучи високорозвиненою та динамічною державою, вона не була частиною цивілізованого Заходу у розумінні початку ХХ століття, витворюючи своїм існуванням окремий «центральноєвропейський регіон».

Це призвело до того, що, не бажаючи міряти себе англо-французькими мірками цивілізованості, німці створили концепт Культури, як показника креативності та життєздатності. І саме через опозицію понять «холодна-технічна Цивілізація – жива та творча Культура» розуміли свої відносини із сучасним для них Заходом. Ця позиція розквітла у світогляді Консервативних революціонерів, здебільшого безробітних гуманітаріїв, які дуже погано ставилися до представників соціальних наук та природничих дисциплін²¹⁶.

Ситуацію погіршувало те, що після поразки у Першій світовій війні Німеччина ніяк не могла знайти своє місце у новому міжнародному ліберальному порядку, котрий німецькі інтелектуали нещадно критикували. Особливо на цьому фоні виділявся К. Шмітт, котрий доводив, що у випадку обмеження державного суверенітету реалізація демократії як волі народу стає в принципі неможливою²¹⁷²¹⁸.

Опонууючою, як щодо «примордіалістських» за своє суттю умопобудов німецьких правих мислителів, так і ліберально-ринкового суспільства, стала марксистсько-комуністична утопія, котра знайшла своє вираження у СРСР та КНР.

²¹⁶Бурдьє П. Политическая онтология Мартина Хайдеггера / Пьер Бурдьє. – Москва: Праксис, 2003. – 272 с

²¹⁷Шмітт К. Понятие политического [Електронний ресурс] / Карл Шмітт // Политическая наука: электронная хрестоматия – Режим доступа до ресурсу: <http://read.virmk.ru/h/Shmitt.htm>.

²¹⁸Шмітт К. Духовно-историческое состояние современного парламентаризма. Предварительные замечание (О противоположности парламентаризма и демократии) / Карл Шмітт // Социологическое обозрение. – 2009. – С. 6–16.

Історично її перемога в цих країнах була зумовлена тим, що її населяли селяни, які дотримувалися традиційно-соціалістичної моралі. І тому їм було дуже легко розказати, що при комунізмі вони всі разом будуть обробляти землю і їх більше не будуть принижувати різні чиновники. Реальність виявилася складнішою, але з приватною власністю на землю однозначно було покінчено²¹⁹.

Втім, говорячи про радянський марксизм як про теорію модернізації, слід зауважити, що це була перша спроба показати ідеологічну концепцію, як матеріалістичну та наукову²²⁰. Схожим шляхом пішли американські теоретики першого покоління теорії модернізації, хоча вони брали натхнення з ідеалістичних настанов Макса Вебера²²¹.

Після того, як радянський марксизм та перше покоління теорії модернізації показали свою нездатність на породження «єдиноправильного» образу Модерну, соціальні науки, отримавши своє власне автономне інтелектуальне поле, вирвалися за межі філософського утопізму і почали породжувати нове конкретне знання, що дозволило поглибити розуміння як модернізації окремих держав, так і всієї міжнародної системи в цілому.

Це виявилось у двох радикально різних напрямках суспільно-політичної думки. З одного боку, зусиллями економістів Третього світу утворилася теорія залежного розвитку, що, відкинувши принцип методологічного націоналізму, зосередилася на тому, щоб показати, як стихійний міжнародний ринок витворює механізми нерівноправного обміну між Центром та Периферією. Надалі цю теорію розвинув І.Валлерстайн у своєму світ-системному аналізі. Ключова вада цього підходу полягає у невизначеності аналітичних категорій. Якщо аналізувати всю капіталістичну

²¹⁹ Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905—1907 гг. —> 1917— 1922 гг / Теодор Шанин. — Москва: «Весь Мир», 1997. — 560 с.

²²⁰ Сталин И. В. О диалектическом и историческом материализме [Електронний ресурс] / Иосиф Виссарионович Сталин — Режим доступу до ресурсу: https://www.marxists.org/russkij/stalin/t14/t14_55.htm.

²²¹ Gilman N. Mandarins of the Future Modernization Theory in Cold War America / Nils Gilman. — Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2003. — 329 с.

світ-систему загалом, то не виходить зрозуміти динаміку кожного її фрагменту зокрема.

Тому, «на противагу» світ-системному аналізу, виникла військово-фіскальна теорія держави, що робила акцент на тому, що держава – це не тільки, і не стільки знаряддя у руках пануючих класів на внутрішній арені, скільки інструмент захисту їх власності на зовнішній. Тому, на відміну від ортодоксальних марксистів, прихильники військово-фіскальної теорії держави вважають, що держави мають певну автономію і власні інтереси, окремі від інтересів правлячих класів. Тому треба досліджувати інтереси модернізації, спираючись на державо-центричні, компаративістські підходи.

Список джерел та літератури

- 1) Августин А. О граде Божьем кн. XVIII-XXII [Электронный ресурс] / Аврелий Августин – Режим доступа до ресурсу: https://www.civisbook.ru/files/File/Avgustin_18-22.pdf.
- 2) Арриги Д. Адам Смит в Пекине: Что получил в наследство XXI век / Джованни Арриги. – Москва: Институт общественного проектирования, 2009. – 456 с.
- 3) Арриги Д. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Арриги. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 472 с. – (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»).
- 4) Баррингтон М. Социальные истоки диктатуры и демократии: Роль помещика и крестьянина в создании современного мира / Мурмладший Баррингтон. – Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2016. – 488 с. – (Политическая теория).
- 5) Бурдьё П. Политическая онтология Мартина Хайдеггера / Пьер Бурдьё. – Москва: Праксис, 2003. – 272 с. – (Серия «Идеологии»).
- 6) Бурдьё П. О государстве : курс лекций в Коллеж де Франс (1989-1992) / Пьер Бурдьё. – Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2016. – 720 с.
- 7) Бурдьё П. О символической власти [Электронный ресурс] / Пьер Бурдьё // Гуманитарный портал. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/3052>.
- 8) Бурдьё П. Пьер Бурдьё: «Мы рождаемся определенными с маленьким шансом на свободу» [Электронный ресурс] / Пьер Бурдьё // Сигма. – 2020. – Режим доступа до ресурсу: <https://syg.ma/@nikolai-vokuiev/pier-burdie-my-rozhdaiemsia-opriedieliennymi-s-malienkim-shansom-na-svobodu>.

9) Бурдьє П. Соціальне пространство і символічна власть [Електронний ресурс] / П'єр Бурдьє // Соціологічне пространство П'єра Бурдьє – Режим доступу до ресурсу: <http://bourdieu.name/content/socialnoe-prostranstvo-i-simvolicheskaia-vlast>.

10) Валлерстайн І. Мир-система Модерна. Том І. Капіталістическе сільське господарство і істоти європейського мира-економіки в ХVІ віці. / Іммануїл Валлерстайн. – Москва: Русський фонд содействия образованию и науке, 2015. – 552 с.

11) Валлерстайн І. Мир-система Модерна. Том ІІ. Меркантилізм і консолідація європейського мира-економіки, 1600-1750 гг. / Іммануїл Валлерстайн. – Москва: Русський фонд содействия образованию и науке, 2015. – 528 с.

12) Валлерстайн І. Мир-система Модерна. Том ІІІ. Друга епоха великої експансії капіталістического мира-економіки, 1730—1840-е роки / Іммануїл Валлерстайн. – Москва: Русський фонд содействия образованию и наук, 2016. – 528 с.

13) Валлерстайн І. Іммануїл Валлерстайн о мир-системах, неизбежном конце капитализма и о комплексной социальной науке [Електронний ресурс] / Іммануїл Валлерстайн // Гефтер. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://gefter.ru/archive/13823>.

14) Валлерстайн І. Три окремих випадки гегемонії в історії капіталістической мир-економіки [Електронний ресурс] / Іммануїл Валлерстайн – Режим доступу до ресурсу: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/vall_tri.php.

15) Вулф Л. Винайдення Східної Європи Мала цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Ларі Вулф. – Київ: СП «Часопис “Критика”», 2009. – 591 с.

16) Витте С. Ю. По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист [Електронний ресурс] / Сергей Юльевич Витте //

Библиотека Флибуста. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: <http://flibusta.is/b/191823/read>.

17) Джентилле Д. Доктрина фашизма [Електронний ресурс] / Д. Джентилле, Б. Муссолини // Библиотека Флибуста – 2007 – Режим доступа до ресурсу: <http://flibusta.is/b/38492/read>.

18) Дилан Р. Классовая теория Бурдье: ученый как революционер [Електронний ресурс] / Райли Дилан // Спільне. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://commons.com.ua/uk/klassovaya-teoriya-burde/>.

19) Конституция Франции 24 июня 1793 г. [Електронний ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1793.htm>.

20) Коллинз Р. Макроистория. Очерки социологии большой длительности / Рэндалл Коллинз. – Москва: УРСС: ЛЕНАНД, 2015. – 504 с.

21) Кутуев П. В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології / Павло Володимирович Кутуєв. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – 516 с

22) Ленин В. И. Империализм, как высшая стадия капитализма Источник: <https://leninism.su/works/66-tom-27/2080> [Електронний ресурс] / Владимир Ильич Ленин – Режим доступа до ресурсу: <https://leninism.su/works/66-tom-27/2080>.

23) Марей А. В. Populus: рождение, смерть и воскрешение политического субъекта (от Цицерона до Гоббса) / Александр Владимирович Марей. // Социология власти. – 2019. – №31. – С. 95–111.

24) Маркс К. Німецька ідеологія [Електронний ресурс] / К. Маркс, Ф. Енгельс // Вперед. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: <https://vpered.wordpress.com/2013/03/14/marx-engels-deutsche-ideologie/>.

25) Модель Пребиша-Зингера [Электронный ресурс] // Всероссийская академия внешней торговли – Режим доступа до ресурсу: <http://www.vavt.ru/wto/wto/Prebish-Singerthesis>.

26) Молер А. Консервативная революция в Германии 1918-1932. / Армин Молер. – Москва: Тотенбург, 2017. – 312 с.

27) Молер А. Фашизм как стиль [Электронный ресурс] / Армин Молер – 2007 – Режим доступа до ресурсу: <http://flibusta.is/b/193342/read>.

28) Муфф Ш. Карл Шмитт и парадокс либеральной демократии / Шанталь Муфф. // Логос. – 2004. – №6. – С. 140–153.

29) Поланьи К. Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени / Карл Поланьи. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2002. – 320 с. – (Рак Britannica).

30) Розанваллон П. Утопический капитализм. История идеи рынка / Пьер Розанваллон. – Москва: Новое литературное обозрение, 2007. – 256 с.

31) Рорти Р. Историография философии: четыре жанра [Электронный ресурс] / Ричард Рорти // Библиотека Гумер – Режим доступа до ресурсу: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/Ror_IstFil.php.

32) Руткевич А. М. Идеи 1914 года [Электронный ресурс] / Алексей Михайлович Руткевич // препринт WP6/2012/03. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: https://www.hse.ru/data/2012/11/19/1248711892/WP6_2012_03.pdf.

33) Саїд Е. Культура й імперіялізм / Едвард Саїд. – Київ: «Часопис “Критика”», 2007. – 608 с.

34) Скочпол Т. Государства и социальные революции: сравнительный анализ Франции, России и Китая / Теда Скочпол. – Москва: Издательство Института Гайдара, 2017. – 552 с.

35) Сталин И. В. О диалектическом и историческом материализме [Электронный ресурс] / Иосиф Виссарионович Сталин – Режим доступа до ресурсу: https://www.marxists.org/russkij/stalin/t14/t14_55.htm.

36) Соколов М. М. Новые правые интеллектуалы в современной России [Электронный ресурс] / Михаил Михайлович Соколов // Заседание совместного междисциплинарного семинара Леонтьевского центра и Социологического института РАН «Актуальные проблемы трансформации социального пространства». – 2006. – Режим доступа до ресурсу: <http://leontief-centre.ru/UserFiles/Files/sokolov.pdf>.

37) Туз А. Цена разрушения. Создание и гибель нацистской экономики [Электронный ресурс] / Адам Туз // Библиотека Флибуста. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: <http://flibusta.is/b/556293/read>.

38) Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг. / Чарльз Тилли. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 328 с. – (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»)

39) Теотониу Д. С. Структура зависимости [Электронный ресурс] / дус Сантус Теотониу // Скепсис. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: https://sceptsis.net/library/id_2297.html.

40) Франк А. Г. Развитие неразвитости [Электронный ресурс] / Андре Гундер Франк // Спільне. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: <https://commons.com.ua/uk/razvitie-nerazvitosti/>.

41) Хабермас Ю. Модерн - незавершенный проект [Электронный ресурс] / Юрген Хабермас // Библиотека Гумер – Режим доступа до ресурсу: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/Hab_Modern.php.

42) Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Сэмюэл Хантингтон. – Москва: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

43) Цицерон М. Т. Диалоги: О государстве; О законах [Электронный ресурс] / Марк Туллий Цицерон // Марк Туллий Цицерон. Диалоги. М.,

Научно-издательский центр «Ладомир» — «Наука». – 1994. – Режим доступа до ресурсу: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1414880001>.

44) Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905—1907 гг. —> 1917— 1922 гг / Теодор Шанин. – Москва: «Весь Мир», 1997. – 560 с.

45) Шанин Т. Россия как "развивающееся общество". Революция 1905 года: момент истины (Главы из книг) [Электронный ресурс] / Теодор Шанин – Режим доступа до ресурсу: https://www.yabloko.ru/Themes/History/Shanin/shanin_1905.html#europe.

46) Шмитт К. Духовно-историческое состояние современного парламентаризма. Предварительные замечание (О противоположности парламентаризма и демократии) / Карл Шмитт // Социологическое обозрение. – 2009. – С. 6–16.

47) Шмитт К. Понятие политического [Электронный ресурс] / Карл Шмитт // Политическая наука: электронная хрестоматия – Режим доступа до ресурсу: <http://read.virmk.ru/h/Shmitt.htm>.

48) Шмитт К. Эпоха деполитизаций и нейтрализаций / Карл Шмитт. // Социологическое обозрение. – 2001. – С. 48–58.

49) Шмитт К. Теория партизана / Карл Шмитт. – Москва: Праксис, 2007. – 301 с.

50) Шпенглер О. Закат Европы. Том 1. Образ и действительность [Электронный ресурс] / Освальд Шпенглер // Библиотека Флибуста. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <http://flibusta.is/b/141706>.

51) Шпенглер О. Закат Европы. Том 2. Всемирно-исторические перспективы [Электронный ресурс] / Освальд Шпенглер // Библиотека Флибуста. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <http://flibusta.is/b/141707>.

52) Ян-Вернер М. Споры о демократии [Электронный ресурс] / Мюллер Ян-Вернер // Гефтер. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <http://gefter.ru/archive/21751>.

53) Caporaso, J. Polanyi in Brussels: Supranational Institutions and the Transnational Embedding of Markets.[Электронный ресурс]/ J. Caporaso, & S.Tarrow, International Organization, 63(4), – 2009 – 593-620.– режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/40345950>

54) Gilman N. Mandarins of the Future Modernization Theory in Cold War America / Nils Gilman. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2003. – 329 с.

55) Kautsky K. Ultra-imperialism [Электронный ресурс] / Karl Kautsky. – 2004. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1914/09/ultra-imp.htm>.

АНОТАЦІЯ

Дипломної роботи

Тема: «Теорії модернізації як інструменти символічного насильства в історичному контексті XVIII – XX століття»

Студент: Вольський Олександр Миколайович

Рік навчання: 2-й

Факультет: ФСНСТ

Науковий керівник: доктор політичних наук, доцент Гнатюк М.М

Рецензент% кандидат філософських наук, доцент Амелюченко Н.А

Захищена “ ____ ” _____ 202_ р.

Короткий зміст роботи. Магістерська робота сфокусована на використанні теорій модернізації як інструменту символічної боротьби за гегемонію у капіталістичній світ-системі в період Революційних та Наполеонівських війн 1792 -1815 рр та періоду Першої та Другої світової війн. Особливу увагу звернуто на використання образу утопічного майбутнього для легітимації інтересів конкретних соціальних груп та держав у конфліктних ситуаціях. Розкрито концепт протистояння «цивілізованого» Заходу та варварського «Сходу» у ході Першої та Другої світової війни.

Annotation

The master's thesis is focused on the use of modernization theories as tools of the symbolic struggle for hegemony in the capitalist world-system during the French Revolutionary and Napoleonic Wars of 1792-1815, as well as during World War I and World War II. Particular attention is paid to the use of the image of a utopian future to legitimize the interests of specific social groups and states in conflict situations. Moreover, this research reveals the concept of confrontation between 'the civilized' West and 'the barbaric' East during the First World War and the Second World War.

